

UNIVERZITET U SARAJEVU

FILOZOFSKI FAKULTET

ODSJEK ZA HISTORIJU

**Odnos jugoslavenske i bosanskohercegovačke historiografije prema pitanju
uloge i položaja bosanskih muslimana u Velikoj istočnoj krizi**

(Završni diplomski rad)

Mentor: Prof. dr. Edin Radušić

Kandidat: Samir Begović

Sarajevo, 2018.

1. Uvod

Formiranje nacionalnih identiteta stanovništva u Bosni i Hercegovini tokom 19. stoljeća imalo je dobrim dijelom svoju refleksiju i na pravce razvoja historiografije o ključnim historijskim procesima i događajima smještenih u navedeni period. Čitajući historiografska djela koja problematiziraju „dugi devetnaesti vijek“ primjetit ćemo da se u njima reflektira kompleksno pitanje nacionalnog identiteta, na području omeđenom štokavskim narječjem. To, naravno, ne znači da nauka nije imala svoj progresivni razvoj i da nije ponudila odgovore na mnoga pitanja koja su bila označena dominantno romantičarskim narativom. Sa druge strane neka od tih pitanja su još uvijek prisutna u našoj historiografiji baš u onom kontekstu, uz određene modifikacije, u kojem su se razvijala od samog početka.

Jedno od tih pitanja koje izaziva suprotstavljene stavove historičara je uloga i značaj bosanskih muslimana tokom Velike istočne krize od 1875. do 1878. godine. Budući da Velika istočna kriza ima izuzetan značaj u historiografiji od samog njenog zavšetka do danas, kako u domaćoj tako i stranoj, važno je da se osvrnemo na mnogobrojna djela koja su propitivala ovu značajnu temu. Izuzetno je teško obraditi sva djela koja se tiču Velike istočne krize zbog brojnosti i nedostupnosti, ali se ipak među svim tim djelima izdvaja određen broj najutjecajnijih, koji su oblikovali historijsku sliku tog perioda naše historije. Zbog toga, naš je zadatak da napravimo pregled najutjecajnije literature „štokavskog narječja“ i njen odnos prema bosanskim muslimanima tokom četiri posljednje godine osmanske vlasti u Bosni i Hercegovini. Smatramo da je posebno važno da se osvrnemo i na onovremenu „evropsku perspektivu“ događaja u Bosni i Hercegovini, prije svega kroz putopisnu građu, jer je ostavila značajnog traga i u „svom vremenu“, i na kasnije historiografske analize. Pošto je pitanje nacionalnog, a posebno vjerskog, identiteta i odnosa prema određenim nacijama i religijama jako osjetljivo, kako u naučnim tako i u društvenim tokovima, što se reflektiralo u modernoj literaturi skupnim nazivom „orijentalistički diskurs“, a što je u dodiru sa našom temom, smatramo da je važno da damo osvrt i na tu temu.

Budući da je analiza literature fokus našeg rada, nije potrebno da dajemo u uvodu poseban osvrt na literaturu koju ćemo koristiti. Važno je sada samo reći da ćemo pratiti hronološki

nastanak literature već od prvih putopisa koji su nastali u jeku događanja Velike istočne krize, izuzev djela Milorada Ekmečića čija djela ćemo predstaviti u jednoj cjelini zbog lakšeg analiziranja njegovog pristupa u različitim djelima i različitom kontekstu u kojem piše. Za analizu smo izabrali tri izuzetno značajna putpisa zbog refleksija koje su oni imali u kasnijim historiografskim djelima i argumentiranju stavova. To su djela Pauline Irbi, Šarla Ilijarta i Artura Evansa. Zatim pratimo radove koji su se pojavili u domaćoj historiografiji obilježenom dominantno romantičarskim pristupom. To je dug period domaće historiografije u kojem će se istaći autori poput Vase Pelagića, Alekse Ivića, Vladimira Krasića i Nikole Buconjića. Zatim ćemo obraditi djela koja imaju odlike modernih analitičkih djela utemeljenih na kritičkoj analizi izvorne građe poput djela Vase Čubrilovića „Bosanski ustanak“ koji je prvi otvorio put za ozbiljan naučni pristup ovoj temi. U socijalističkoj Jugoslaviji historiografija koja se bavi Velikom istočnom krizom doživjela je svoj vrhunac. U tom periodu nastaje veliki broj naučnih radova, dominantno obilježenih marksističkim pristupu nauci. Najreprezentativniji primjer takvog pristupa su djela Milorada Ekmečića. Njegov značaj je izuzetan, prije svega zbog utjecaja koji su njegova djela izvršila na druge naučnike koji su se bavili ovom temom, zbog čega ćemo ovom autoru i posvetiti najviše pažnje. Uz Ekmečića tu svakako spada i dugi niz naučnika koji su doprinijeli manjim radovima na temu ustanka¹ te autora koji su, poput Jakšića i Tepića, u tematski širem okviru, obradili i pitanja iz perioda od 1875. do 1878. godine. Nakon raspada Jugoslavije devedesetih godina prošlog stoljeća, pojavljuje se niz novih djela koja obrađuju ustanak ili ga se dotiču. Takođe određena djela recentne historiografije dobijaju i svoje nove odlike, prije svega smještanje događaja u čisto nacionalni kontekst. Sada, po prvi put, imamo djelo koje u naslovu nosi nacionalni kontekst, koji je doduše već ranije počeo, poput djela Teinovića, Ekmečića i Nikića. Tu su takođe i djela koja su, utemeljena na do tada neiskorištenoj arhivskoj građi, bacila novo svjetlo na taj period, a to su djela Edina Radušića, Galiba Šljive i Hasana Škapura. Iako nećemo posebno obrađivati djela koja se bave „orijentalističkim diskursom“ od kojih izdvajamo Marka Mazowera „*Balkan, kratka povijest*“ i Marije Todorove „*Imaginarni Balkan*“ u radu ćemo nastojati prikazati do kojih su rezultata došli navedeni autori kada je u pitanju naša tema. Radikalna zaokret u razmatranju kasnoosmanskog društva predstavio je Hannes Grandits u svom djelu „*Multikonfesionalna Hercegovina – Vlast i lojalnost*

¹ Međunarodni naučni skup povodom 100-godišnjice ustanka u Bosni i Hercegovini, drugim balkanskim zemljama i istočnoj krizi 1875-1878. godine, Sarajevo-Ilidža (1-3. 10. 1875.) ANU BiH, posebno izdanje, Sarajevo 1977.

u *kasnoosmanskom društvu*“. Ovo djelo nećemo zasebno sagledati jer nije produkt domaće historiografije i oslobođeno je utjecaja koja je dotadašnja historiografija vršila na mnoga ovdje analizirana djela. Takođe, Granditsovo djelo nije obilježeno izrazitim refleksijama na raniju historiografiju, već savremenim pristupom zapadnoevropskog historičara. Pristup Granditsa je vrlo specifičan i odlikuje ga vješta kombinacija primarne i sekundarne izvorne građe sa poznatim historiografskim djelima, kao i manje isticanim domaćim. Analizira odnose u mikroprostoru hercegovačkog sela i grada i ispitiva odnos među različitim slojevima stanovništva po klasnoj i vjerskoj liniji. Ipak, Granditsovi stavovi daleko odstupaju od datadašnjih djela (izuzev recentnih poput djela Edina Radušića) pa smatramo neophodnim rezimirati i njegove zaključke u odnosu na stavove ranije historiografije.

Sva ova djela se dotiču „pitanja“ bosanskih muslimana u većoj ili manjoj mjeri, i kroz različite perspektive. Bilo da se radi o očiglednom neprijateljstvu spram njih, do izrazitih simpatija. Dakle, radi se o krajnostima. Međutim, ono što je za nas izuzetno važno jeste kako historiografija ocjenjuje aktivnost cijele jedne muslimanske populacije u kriznim godinama od 1875. do 1878. godine, kako ih promatra u navedenom periodu, kojih se kriterija drže autori kada donose određene ocjene, i da li imaju iste kriterije za sve nacionalne skupine. Zatim, kako se na te ocjene reflektuju prethodna djela, počevši od putopisa pa sve do modernih naučnih djela. Da li na stavove historičara utiču određeni narativi koji nemaju svoje naučno utemeljenje ili su, pak, plod temeljitih istraživanja.

Domaća historiografija o Velikoj istočnoj krizi se razvijala, ukupno gledajući, uglavnom progresivno. To doduše ne znači da je bilo radikalnih promjena u percepciji bosanskih muslimana u svim periodima. Zbog toga se prilikom pisanja rada pojavila dilema oko određivanja cjelina. Stoga smo se odlučili da modernu, na izvorima utemeljenu, historiografiju (od pojave djela Vase Čubrilovića do zadnjeg djela Milorada Ekmečića) obradimo u jednoj cjelini, iako po pristupu se značajno razlikuju. Razlog tome je objektivnije sagledavanje i upotpunjavanje cjeline kod analiziranja. Sagledavanjem ove historiografije u cjelini, moći ćemo lakše uočiti da li dolazi do određenih odstupanja koja nova djela čine u odnosu na prethodne sa ciljem naučne progresivnosti, ili se stavovi ponavljaju.

S tim u vezi, određena pitanja za bosanske muslimane posebno se ističu ili su jako uočljiva u historiografiji. Prije svega, to je pitanje nominacije bosanskih muslimana. Kroz nominaciju

možemo sagledati kakav je odnos putopisaca i ranih romantičarskih djela prema muslimanima. Zatim, za moderniju historiografiju, kako se muslimani tretiraju u izvorima koje koriste autori, i koje je provenijencije izvorna građa kojoj je dato na važnosti. Na kraju nominacija nam otkriva i odnos naučnika prema muslimanima, kao i odnos prema izvorima koje koriste.

Takođe za nas važno pitanje je odnos historiografije prema unutrašnjim kretanjima unutar te populacije. Da li historičari promatraju bosanske muslimane kao etničku ili vjersku grupu!? Da li kod naučnici razmatraju samo muslimansku elitu ili sve socijalne slojeve muslimanske populacije!? Socijalnu dinamiku unutar jedne populacije nužno prati i politički diskurs i njen odnos prema političkim pitanjima aktuelnog vremena. Stoga ćemo obratiti pažnju i na taj aspekt promatranja muslimanskog stanovništva.

2. Putopisi i putopisno naslijeđe

U toku ustanka u Bosni i Hercegovini od 1875. do 1878. godine bilo je prisutno mnogo stranih ratnika, novinskih reportera i putopisaca koji su bilježili događaje kojima su svjedočili ili su dobijali informacije. Zbog značaja koji su u kasnijoj historiografiji dobili, posebno su važni putopisi. Tri putopisa koja ćemo predstaviti su jedni od rijetkih koji su izuzetno utjecali na pisanje historiografije o ustanku. Zatim to su djela koja su i u svome vremenu imala izuzetnog značaja u kreiranju javnog mnijenja (politički značaj) država iz kojih putopisci dolaze. Putopisci su se međusobno poznavali i djelili stavove drugih u svojim djelima. Takođe, u našoj publicistici im je dato na značaju publikovanjem prijevoda, što nije slučaj za većinu drugih. Sva tri putopisa su djela zapadnih autora kod kojih je primjetno antiosmansko raspoloženje koje je i dominantna odlika tih društava, pa se samim tim to društveno raspoloženje odražava u putopisima. Treba napomenuti i da sva tri autora pripadaju „visokom“ engleskom odnosno francuskom društvu i da zastupaju određene ideologije, što se reflektira i na promatranje bosansko-hercegovačkog i osmanskog društva u vremenu Velike istočne krize.

Izuzetnu važnost za izučavanje ustaničke krize u Bosni i Hercegovini dobio je u kasnijoj historiografiji putopis *Artura Evansa* „*Pješke kroz Bosnu i Hercegovinu tokom ustanka avgusta i septembra 1875.*“. Posebno će Evansove podatke koristiti Milorad Ekmečić prilikom pisanja djela u kojima se bavi ili samo dotiče teme ustanka. Takođe, Evansov putopis, a kasnije i „*Ilirska pisma*“, imaće velikog značaja u kreiranju stavova javnosti britanskog društva. Hannes Grandits Evansa naziva „*vatrenim obožavaocem ustanka*“.²

Evans rano upozorava u svom putopisu na bosanske muslimane kao slavensku komponentu, te da ne treba upadati u zamku izjednačavanja sa Turcima, iako se to često čini. Međutim, u putopisu Evans će često različito nominovati bosanske muslimane. Tako koristi sintagme i termine poput: slavenska grana muslimana, domaći muslimani, bogumilski renegati, Bošnjaci, Turci i Bosanci.

² Grandits 2014, 419.

Ono što je odlika i Evansovog putopisa a i mnogih drugih, a takođe i određenih historičara, jeste da bosanskim muslimanima pripisuju „vjerski fanatizam“. Iako Evans smatra da se fanatizam primjećuje i kod pripadnika drugih religija onog vremena, fokus je na bosanskim muslimanima. Navodi da su muslimani kao „bogumilski renegati“ svoju mržnju prema hrišćanima naslijedili još iz srednjega vijeka, pa je tako „Bosna postala sjedište muslimanskog fanatizma“ i da je fanatizam „žalosna karakteristika domaćeg muslimana“. ³ Vjerskoj mržnji daje ekskluzivni karakter i smatra da je to jedna od najvažnijih odlika ⁴ bosanskohercegovačkog društva 19. stoljeća, koja je omogućila Osmanlijama zadržavanje u ovoj provinciji koristeći se „zavisnošću između religija“ ⁵. Da bi dokazao tezu o fanatizmu muslimana, Evans čak napominje da on „zrači kroz njegovu nošnju“ ⁶. Za Sarajevo u kojem je Evans dobio podatke o pobuni hrišćanskog stanovništva kaže: (...) čim smo stupili na ulice metropole fanatizma, obuzelo nas je osjećanje neodređenog straha. ⁷ Sa početkom ustanka, Evans često napominje da se „očekuje pokolj hrišćana“, a zatim navodi primjere mučenja od strane zaptija i spahija ⁸ prilikom ubiranja poreza, karakterizirajući ih kao „dostojna onih u podrumima inkvizicije“ ⁹. Za sami početak ustanka Evans veli da je „muslimansko stanovništvo donje Bosne *uzelo zakon u svoje ruke*, a i vlasti su bile prisiljene da traže muslimanske dobrovoljce, te je tako i bašibozuk - nedavno potisnut zbog svog nasilničkog držanja koje nije mogla podnosti čak ni najgora vlada – ponovo iskočio na pozornicu“ ¹⁰.

Evansovo djelo prepuno je asocijacija na muslimanski fanatizam, navođenja primjera zločina zaptija koji su produkt tog fanatizma, i zaključuje da je „*hercegovački ustanak više uperen protiv muslimanskih posjednika nego protiv sultana*“ i da je to „*uglavnom agrarni rat*“ ¹¹. Takođe, izrazite su Evansove simpatije prema ustanicima. On smatra da je aktuelan *građanski*

³ Evans 1973, 64.

⁴ „Pristigli smo i neke nepokrivene žene i, pretpostavljajući da su latinske hrišćanke zamolili smo ih da nam pokažu pravac ka Travniku, ali one su se razbježale po šipragu vrišteći: Hej ti! Hej ti! Dalje! Odlazi! Prema ovome, ako su one bile hršćanke, može se shvatiti koliko su poislamljeni njihovi pojmovi o pristojnosti.“ Ibidem 1973, 157.

⁵ Ibidem, 65.

⁶ Ibidem, 118.

⁷ Ibidem, 200.

⁸ O zaptijama i spahijama u toku ustanka koji se regrutuju iz redova domaćeg stanovništva detaljnije pogledati u: Škapur 2017, 70 – 73.

⁹ Evans 1973, 204.

¹⁰ Ibidem, 207; Za bašibozuke kaže da je to “jednostavno masa feudalnih sluga koja prati svoje gospodare”.

¹¹ Ibidem, 245.

rat¹² u Bosni i Hercegovini, i da „*mržnja hercegovačke raje nije, uistinu, uperena toliko protiv muslimanskih seljaka, koliko protiv begova, izdanja poturčenog feudalnog plemstva*“¹³.

U kasnijoj historiografiji, Evans je dobio jednoobrazan tretman, uz poneku kritiku. Tako Ekmečić gotovo u potpunosti prihvata Evansove navode o „uzimanju zakona u svoje ruke“ od strane bosanskih muslimana, kao i teze o „građanskom“ i „agrarnom“ ratu i druge komentare i stavove. Sa druge strane, Nusret Šehić napominje da „treba istaći da dosta pojedinosti, koje nam Evans saopštava, nisu podaci iz prve ruke, to jest autor ih donosi na osnovi pričanja drugih ljudi, pa stoga onim autorovim zapažanjima koja su rezultat njegovih neposrednih viđenja ljudi i događaja, čitalac a svakako istraživač ove problematike, mora dati prednost“.¹⁴

Na osnovu iznesenog možemo zaključiti da Evans, kada piše o bosanskim muslimanima, ima prevashodno u vidu elitni i zemljoposjednički sloj muslimanskog stanovništva, i da stav o njima implicira na cjelokupnu populaciju. Smatra da je religija njihova glavna društvena i politička odrednica i u tom smislu ne pravi distancu u odnosu na muslimansko seljaštvo. Ta im religija po Evansu definira i stav prema ustanicima i ustanku, kao i njihovo ponašanje u toku sukoba.

Slijedeći za nas značajan putopis, na kojeg se poziva i Arthur Evans,¹⁵ je djelo francuskog putopisca Šarla Irijarta „*Putopis iz vremena ustanka 1876 - 1876.*“. U predgovoru jugoslavenskom izdanju ovog putopisa Rade Petrović upozorava da „i Ilijart rijetko razlikuje domaćeg Muslimana od Turčina, pa su mu tako, na primjer, muslimanski dijelovi Banja Luke „turski djelovi“ a Muslimani obično „bosanski Turci“.“¹⁶

Putopis je prepun asocijacija na Orijent (sa poetskim opisima: začuje se mujezinov glas ... dok dugo izvija svoju žalosnu pjesmu),¹⁷ a za bosanske muslimane kaže da su „veći Turci od Turaka“. I Ilijart, kao i Evans, je naklonjen ustanicima. I on potencira pitanje muslimanskog fanatizma, pa veli: „Svake se noći očekuje pokolj, oči srpskog stanovništva su uperene u zastavu

¹² „I prvog jula nisu započeli građanski rat hrišćani, već muslimanski fanatici sječom svih hrišćana koje su mogli naći u Nevesinju.“ Ibidem, 248.

¹³ Ibidem, 258.

¹⁴ Šehić 1977, 10.

¹⁵ Evans 1973, 204.

¹⁶ Ilijart 1981, 6.

¹⁷ Opisujući Banja Luku Ilijart kaže: „Nikada vedrije prirode i slikovitijeg grada a veće zapuštenosti (...) kao u svim istočnjačkim gradovima“. Ibidem, 69.

konzulata. Oni Turci koji su se sprijateljili sa srpskim porodicama i ne dijele fanatizam svojih inovjercata, s vremena na vrijeme šalju konzulu obavijesti o zavjerama koje se kuju protiv hrišćanskih života¹⁸. Takođe, kod Ilijarta je prisutno potenciranje nasilja nad nemuslimanskim stanovništvom¹⁹ i konstantnog straha od potencijalnog nasilja od strane muslimana. Kao i Evans, i Ilijart piše o zaptijama za koje smatra da „otjelovljuju osmansku otimačinu i surovost, a često su izvršioi porezničkih naloga“ i da su „zaptije omrznule u narodu“.²⁰

Ilijart obrađuje razne teme. Kada piše o srednjovjekovnoj bosanskoj historiji osjeti se utjecaj srpske publicistike. Takođe se dotiče Kur'ana kojeg pogrešno interpretira i smatra da je sveta knjiga muslimana jedan od razloga koji određuju njihove negativne karakteristike.²¹ Smatra da je uzrok ustanka ugnjetavanje raje (porezi i razni nameti) koje je suština muhamedanstva.²²

Posebno su zanimljive Irijartove komparacije bosanskih muslimana sa Arapima i drugim muslimanima. Navodeći da je Kur'an liberalan prema inovjercima, a i sama osmanska historija pokazuje primjere tolerancije, Ilijart se pita: „otkud ova anomalija, i dok Arapin hladnokrvno posmatra vjerske manifestacije hrišćana u Jerusalemu (...) kako to da musliman iz Bosne i Hercegovine, nepokoran čak i sultanovoj volji i valijinim naredbama, progoni raju svojom mržnjom i odbija joj mogućnosti da se koristi liberalnim odredbama darovanih reformi“²³, a zatim daje svoj odgovor kako su „reforme mogli prihvatiti samo oni koji su obdareni prirodnom blagonaklonošću, izvjesnim duhom tolerancije ili indiferentnošću u vjerskom pogledu, koja nikad nije bila osobina Slavena muslimana iz Bosne i Hercegovine“²⁴.

Ilijart je dosta radikalniji u svojim stavovima od Evansa, i dosta je manje analitičan i polemičan što je povremena odlika prehodnog putopisa. Francuski putopisac nema rezervu i svoje stavove iznosi pravolinijski. Za njega su muslimani oličenje negativnosti, a u skladu s tim

¹⁸ Ibidem, 69 - 70.

¹⁹“ ...prema vijestima koje dolaze izvana, Turci, fanatizovani porazima ili opijeni uspjesima, vrše nasilja nad Srbima.” Ibidem, 70.

²⁰ Ibidem, 78.

²¹ “Prema samom slovu Kurana, dodir sa hrišćaninom, makar i nehotičan, opoganjuje. Takva predrasuda koja pobija napredak savremenih shvatanja i koja bi u praksi političkog života osudila muslimana na izolaciju, ipak za fanatike ostaje nesavladiva brana između njih i raje i zakonska prepreka za ujedinjenje koje je neophodno. U Bosni i njenoj pokrajini, osjećaj aristokratske nadmoćnosti vezuje se za svijest o vjerskoj premoći i daje ohol, nagao i fanatičan karakter.” Ibidem, 98.

²² Ibidem, 100, 104; Uporediti sa stavovima Ekmečića o uzrocima ustanka.

²³ Ibidem, 122.

²⁴ Ibidem, 123.

poseban je akcent na bosanskim muslimanima („gori od Arapa“). Bosanski muslimani su za Ilijarta regresivna populacija u kulturnom, društvenom, a posebno političkom aspektu. Religija im je politička platforma za antireformsko raspoloženje i sukobljavanje sa ustanicima („suština muhamedanstva“) i iz nje proističu i zločinački akti ponašanja.

Vjerovatno najutjecajniji putopis u vremenu u kojem je objavljen je djelo *Adeline Pauline Irbi* „Putovanje po slovenskim zemljama Turske u Evropi“, posebno drugo izdanje iz 1877. godine, kojem su dodata tri poglavlja o Bosni i Hercegovini u toku ustanka. Prvo izdanje je napisano i objavljeno u koautorstvu sa Gregorinom Mjur Mekenzi, dok je za drugo Irbi sama napisala tri nova poglavlja. Jako je značajno da je za ovo izdanje predgovor napisao Gledston koji za osmansku državu kaže da je surov aparat koji koristi silu za ugnjetavanje stanovništva.²⁵ Irbi je bila bogata i obrazovana djevojka iz engleske plemićke obitelji koja je prvi put 1866. godine došla u Sarajevo. Posvetila se obrazovanju u Bosni i Hercegovini, a kada je počeo ustanak radila je na pomaganju izbjeglica.²⁶

U samom putopisu se očituje izričito negativan stav autorice putopisa prema osmanskoj državi (Turcima), a posebno prema bosanskim muslimanima, koje ponekad nominuje i kao Turke. Takođe, očituje se izrazita sklonost prema ustanicima, pa i ustaničke aktiviste poput Vase Vidovića i Petra Uzelca smatra povjerljivim.²⁷ Irbi iznosi jedan interesantan stav za tadašnju evropsku javnost kada kaže da se „po inerciji Tusko carstvo u Evropi dobro mjerilo po muslimanima u Bosni“.²⁸ Potencira fanatičnost muslimana, kao i drugi putopisci, kao njihovu karakternu crtu.²⁹ Naglašava muslimansku sklonost surovim zločinima i konstantnu težnju (i u vrijeme potpunog mira) ubijanju hrišćana.³⁰ U tom kontekstu posebno insitira na vijestima o „nabijanju na kolac“ pozivajući se na pismo Vase Vidovića, trgovca i aktivnog radnika na

²⁵ Mekenzi / Irbi 2014, 30-31.

²⁶ Ibidem, 7-8.

²⁷ „Petar Uzelac poslao je Ignjatijevu jednu spomenicu, gde su nabrojana sva nedela i zločinstva koja su Turci počinili u Bosni i Hercegovini. Ignjatijev je pročitao spomenicu na pretkonferenciji kad je povedena reč o turskim varvarstvima, ali je engleski konzul u Sarajevu, Holms, koji je takođe bio u Carigradu, pobijao njene navode i tvrdnje.“ Čubrilović 1996, 213.

²⁸ Mekenzi / Irbi 2014, 39.

²⁹ „Ali među njima je bilo muslimana fanatika koji su osjećali mržnju i neprijateljstvo prema svojim zemljacima hrišćanima. I u mirnim periodima mržnja se potajno iskazivala okrutnošću.“ Ibidem, 41- 42.

³⁰ „...i u vrijeme potpunog mira 1871-72. godine neki su se bijesni sarajevski muslimani zaklinjali da će ubijati hrišćane ako se ovi usude da okače zvono na zvonik nove crkve.“ Ibidem, 42.

ustanku.³¹ Za Sarajevo kaže da je u njemu „bilo tri puta više fanatičnih muslimana nego hrišćana“. Zanimljivi su i Irbijeve opisi mladog šesnaestogodišnjeg muslimana za kojeg kaže da je „mršav, nizak, bezbojnih očiju, najodvratniji tip bosanskog muslimana“.³² Osim negativnog stava prema bosanskim muslimanima, očit je i negativan stav Irbijeve prema islamu kao religiji.

Kod Irbijeve se očituje i utjecaj srpske publicistike kada piše o srednjovjekovnoj prošlosti Bosne. Za predmet našeg rada jako je važna i dilema koja se primjećuje u ovom putopisu po pitanju krivice za loš položaj hrišćana, što je, kako ćemo vidjeti kasnije, dilema koja je prisutna i u historiografiji. Autorica smatra da Osmanska država nastoji uvesti promjene i poboljšati položaj seljaštva, a prepreku čine bosanski muslimani, ali navodi da su i turski zvaničnici i regularne trupe činile zločine nad hrišćanima, te da je „seljacima bilo lakše pod muslimanskim vlasnikom nego s vladinim činovnicima“.³³

Činjenica da je Irbi dugo boravila i bila jako angažovana u Bosni i Hercegovini daje još više na značaju njenom putopisu. Kod ove autorice primjećujemo izrazito negativno antropološko i etnološko promatranje bosanskih muslimana sa izrazitim rasističkim komentarima. I Irbi, kao i Ilijart, u političkom smislu bosanske muslimane smatra izrazito regresivnim (za razliku od povremenih pozitivnih inicijativa Osmanske države), a tu prizmu gledanja pojačava i njena ideološka naklonost prema ustanicima i srpskom narodu. Opisi egzotičnih oblika nasilja nad ljudima druge religije u putopisu imaju funkciju naglašavanja vjerskog momenta u sukobu bosanskih muslimana sa ustanicima.

2.1. Rezime i ocjena putopisa i putopisnog naslijeđa

U kratkom prikazu putopisne građe nastale tokom Velike istočne krize uvidjeli smo da sva tri putopisa, koja smo odabrali po utjecaju koja su imali na društva kojima su namijenjena, izražavaju izrazito negativan stav prema bosanskim muslimanima.³⁴ Sva tri autora na mnogo primjera u prvi plan stavljaju svoje negativne impresije spram bosanskih muslimana. Putopisci ih

³¹ Za ove navodne događaje upoznat je bio i engleski konzul u Bosni i Hercegovini.; Detaljnije u: Radušić 2013, 286.

³² Mekenzi / Irbi 2014, 66.

³³ Ibidem, 45.

³⁴ Detaljnije razmatranje pristupa bosanskim muslimanima u djelima Irbi i Evansa vidjeti u: Radušić 2015.

promatraju kroz njihov odnos prema religiji, prema ustanicama, i generalno prema ljudskim, moralnim i karakternim osobinama. Cilj ove literature jest odricanje bosanskim muslimanima „evropskih manira“, njihovo smještanje u „azijski“ kontekst i naglašavanje njihove retrogradne uloge u procesima koji se odvijaju u Bosni i Hercegovini kako bi pokazali da se trebaju protjerati iz Evrope.³⁵

Literatura je već dala svoju ocjenu ovakve vrste narativa. Milorad Ekmečić uglavnom blagonaklono gleda na ovakvu vrstu pristupa.³⁶ On smatra da od putopisca niko nije očekivao da će njegovo djelo neko u Bosni čitati, pa sem *moralne*, on nije osjećao nikakve druge odgovornosti za ono što o njoj napiše.³⁷ Za djelo Irbijeve veli da je o narodu „vrlo lijepo pisano“ ali, takođe, kaže i da su Evansov i Irbijin putopis odnemogli „izgradnji povjerenja u samostalan život južnoslovenskih naroda Turske“.³⁸ Sa druge strane Radušić smatra da Irbijin „putopis šalje poruku koja ima težinu svojevrsne političke agende“ i da Irbi „historiju Balkana i Evrope u dobroj mjeri posmatra kroz prizmu sukoba hrišćanstva i islama“.³⁹ Radušić veli da je i Artur Evans, kao i Irbi, imao značajnog udjela u svrstavanju bosanskih muslimana u „okrutne Turke“.⁴⁰ Radušić takođe upozorava na problematičnu vjerodostojnost (koja je bila neupitna za veći dio engleske javnosti tokom ustanka)⁴¹ podataka koje iznosi Irbi, posebno o nasiljima bosanskih muslimana nad hrišćanima, i zaključuje da je Irbi bila proizvod civilizacijskog konteksta koji je značajno određen orijentalizmom, osmanizmom i balkanizmom.⁴²

U tom smislu, važno je da razmotrimo jedan prilično noviji naučni diskurs koji se određuje prema tim pojmovima. Sagledat ćemo ga kroz djela Marije Todorove i Marka Mazovera. Smatramo da pojava ovih djela pod okriljem kulturalnih studija zapadne provenijencije koja se referiraju na patronizirajući zapadnjački diskurs prema „Istoku“ i vrednovanje „zapadnih društava“ kao superiornijih, racionalnijih, razvijenijih i prosvjetiteljstvom dominantno

³⁵ Radušić 2015, 179.

³⁶ „Naravno, nije bečki građanin kriv za to neznanje stvari, nego provincijalnost Bosne i Hercegovine koja je u srcu Balkana dijelila njegove najgore strane koje su se tu skupile kao na istorijskom sastajalištu? vjerska zavađenost, feudalna i orijentalna zatvorenost i društva i granica, istorijska defanzivnost narodnog mentaliteta...” Ekmečić 1977b, 304.

³⁷ Ibidem.

³⁸ Ibidem, 319.

³⁹ Radušić 2018, 243.

⁴⁰ Ibidem, 244; Radušić 2015, 179.

⁴¹ Radušić 2015, 182.

⁴² Radušić 2018, 250 – 251.

obilježenih, imaju svoju naučnu vrijednost i valorizaciju koja nam može pomoći u sagledavanju potpunije slike karaktera putopisne građe. Tim više što se ponegdje ova literatura direktno dotiče djela koje smo konsultirali. Takođe, ova literatura nam pomaže da bolje i potpunije razumijemo politički i društveni kontekst u kojem nastaje putopisna građa, iz kojeg autori dolaze i kome se obraćaju, što je izuzetno važan argument u određivanju historijske vjerodostojnosti tih djela. To nas upućuje i na propitivanje značaja putopisne građe u naučnom obrađivanju Velike istočne krize i samog ustanka u Bosni i Hercegovini, posebno u domaćoj historiografiji.

Marija Todorova ove putopise promatra kao „balkanistički diskurs“ za koji kaže da nisu u velikoj mjeri utjecali na institucije,⁴³ ali imaju izuzetnu važnost u oblikovanju javnog mnijenja, jednako kao danas novinari.⁴⁴ Ona smatra da se pod *turkofobijom* ustvari podrazumijeva *islamofobija*. Za antitursku propaganu Todorova veli da je stvorila „stereotip o otomanskim Turcima kao o divljim, krvoločnim i nehumanim ljudima i demonizovala ovog protivnika kao oličenje tradicionalnog neprijatelja hrišćanstva“.⁴⁵ Ovakav stav zapadnih putopisaca, al ne samo njih i ne samo zapadnih, Todorova vezuje i za prosvjetiteljstvo. Ističe da je plod tog kursa promišljanja i pogled na Osmansko carstvo „kao oličenje depostizma“ i stav „da je muslimansku veru nemoguće reformisati jer je ona fanatična i netrpeljiva“.⁴⁶ Za samu Irbi Todorova kaže da su „Bosanci za nju uvijek ostali polu-varvari, i uprkos svem njenom trudu da stvori bolju klasu seljanki, uvijek je nepoštenih bilo više nego poštenih, a nesposobnost da vrijedno rade ostala im je trajna mana“.⁴⁷

I Mazower se slaže sa Todorovom da su na stav zapadnih putopisaca o Osmanskom carstvu imale utjecaja prosvjetiteljske ideje, i da iz toga izvire njihovo potenciranje „islamskih fanatika“ i „prezira prema bahatoj vjerskoj moći“.⁴⁸ Takođe smatra da je rječnik devetnaestovjekovnih putopisaca Europljana „sve više rasno obojen“ i da se „muslimane

⁴³ Todorova 1999, 43.

⁴⁴ Ibidem, 116.

⁴⁵ Ibidem, 120.

⁴⁶ Ibidem, 138.

⁴⁷ Ibidem, 174.

⁴⁸ Mazover 2003, 11.

smatralo sklonijim barbarskim djelima nego kršćanske podanike⁴⁹ a što smo posebno vidjeli u putopisu Irbi.⁵⁰

⁴⁹ “Kada kršćanin ubije muslimana, to je pravedan čin; kada kršćanin ubije kršćanina to je kriva prosudba o kojoj je bolje i ne pričati; tek kada musliman ubije kršćanina dolazimo do potpunog zločina.” Ibidem, 14.

⁵⁰ Ibidem, 13.

3. Prvobitna romantičarska historiografija

Romantičarsku historiografiju koja se bavila temom Velike istočne krize a posebno ustankom u Bosni i Hercegovini neposredno nakon okončanja tih događaja, vjerovatno je najpreciznije definisao Milorad Ekmečić kada je za djelo Vase Pelagića napisao da je „produžavanje ustanka na papiru“.⁵¹ Iako to ne možemo izričito reći za ostala djela, u njima se očituje nekoliko faktora koji ova djela određuju. Prije svega nacionalni i kulturološki krug u kojem se pojavljuju, a to su uglavnom srpski i hrvatski. Zatim, politički kontekst u kojem nastaju ta djela odražavaju autorske intencije i stavove prema trenutnim okolnostima i raspoloženjima unutar etničkih zajednica u kojima djeluju. Takođe, odlika ove historiografije je i prvenstveno pozivanje na izvornu građu ustaničke provenijencije i opisivanje sjećanja aktivnih sudionika ustanka, što ovu literaturu određuje kao monoperspektivnu.

3.1. Vaso Pelagić

Vaso Pelagić je bio jedna od ključnih ličnosti u toku ustanka. Ideološki ga je usmjeravao sa socijalističkog stanovišta, što odgovara njegovoj poziciji jednog od prvih socijalista na južnoslavenskom prostoru. Djelo „*Istorija bosansko-hercegovačke bune*“ je izdano odmah nakon austrougarske okupacije Bosne i Hercegovine, 1879. godine, i uveliko ga karakterizira romantičarski pristup događajima.

Pelagić, kao socijalista i dio omladinskog kruga, bio je jedan od zagovaratelja saradnje sa bosanskim muslimanima, jer je u njima vidio snagu koja će prevagnuti u borbi za „oslobođenje Bosne“. Međutim, već kod Pelagića izbija na površinu dilema koja će u i kasnijoj modernoj historiografiji biti prisutna, i na što su autori upozoravali, a to je pitanje nominacije bosanskih muslimana. Sam Pelagić, u zavisnosti od konteksta, naziva ih različito. Ponekad su to „muhamedanci“, ponekad „poturčeni Srbi“, a ponekad samo „Srbi“. U kontekstu vremena u

⁵¹ Ekmečić 1973, 7.

kojem Pelagić piše, to je nekad samo pitanje nominacije ali nekada i pitanje stavova o bosanskim muslimanima.

Pelagić u svom djelu nastoji ipak uravnotežiti i izbjegavati isticanje vjerskih i nacionalnih motiva ratovanja i naglašava zajedničko porijeklo muslimana i raje.⁵² Ipak, smatra da su svećenici obje vjere radili na raspirivanju vjerske mržnje⁵³ a zatim i da je početkom ustanka, kada „spahije ne htjednu pristati na zahtjeve ustaške (...) narod zato prije svega poubijao, gdje god je mogao, gospodu spahije, popalio im dvorove i čardake i državne uredbe i protokole“.⁵⁴

U Pelagićevom djelu se ne ističe posebna uloga bosanskih muslimana tokom ustanka. Uglavnom se fokusira na osmanske institucije i pobunjeno stanovništvo, a bosanske muslimane spominje samo onda kada su u dodirnoj tački sa temom ili događajem koji obrazlaže. Stoga kod Pelagića nije naglašena izrazito neprijateljstvo muslimana prema ustanku kao njihova politička platforma, već više sukobljavanje promatra kao reakciju na ustaničke akcije koje su bile klasnog karaktera (protiv veleposjednika) u cilju rušenja postojećeg osmanskog sistema.

3.2. Vladimir Krsić

Nakon „Istorije bosanskohercegovačke bune“ od Pelagića, djelo Vladimira Krsića „*Ustanak u Bosni od 1875. do 1878. godine*“ je još jedno od ranijih historijskih pristupa ustanku u Bosni i Hercegovini koje odlikuje romantičarski pristup.

U uvodu Krsić konstatuje da je nepodnošljiv položaj hrišćana u osmanskoj Bosni i da oni stradaju od spahija, kapetana i osmanskih jedinica. I Krsić bosanske muslimane dominantno nominuje kao „bosanske Turke“.⁵⁵ Za sami početak ustanka Krsić veli: „Sada i Srbi počеше ubijati Turke, gdje koga samo stići mogahu. Tako upravo 1. avgusta 1875. godine dođoše dva Turčina, begovske subaše, u selo Removce, blizu Kozare planine. Ustanici ih dočekaju i

⁵² Pelagić 1953, 67.

⁵³ Ibidem, 64.

⁵⁴ Ibidem, 129 - 130.

⁵⁵ „Pravoslavni Hercegovci i Bošnjaci zovu se Srbima, njihovi muhamedanski zemljoposjednici zovu se Turci, a katolici se smatraju kao šticeñici ćesarevi.“ Krsić 1884, 62.

pobiju.“⁵⁶ Zatim navodeći da su ustanici puštali spahije, nakon što bi se predali i uzeli im imovinu, dodaje: „Drugi su svoje krvnike, spahije, na mjestu ubijali, samo decu i žene ostavljali bi na miru. Naprotiv, Turci su ubijali žene, djecu i nemoćne starce, gdje god su stigli.⁵⁷ Krasić podrobno opisuje zločine „Turaka“ nad Srbima/hrišćanima.⁵⁸ Iako upozorava na povlašten položaj muslimana u odnosu na hrišćane, Krasić navodi dokumente koji predlažu saradnju bosanskih muslimana sa ustanicima. Kasnije napominje da su sve zahtjeve muslimani odbili.⁵⁹ Tako autor bosanske muslimane sagledava kao ideološki i klasno suprotstavljen sloj ustanicima, koji svoju snagu crpe iz osmanskog sistema vlasničkih odnosa.

Krasić ističe da je prva reakcija na ustanak došla od strane krajiških begova koji su bili u strahu da ne izgube svoj povlašten položaj: „Age i begovi oko Bihaća i Petrovca, videći na pragu opasnost, koja prećashe, da će učiniti za svagda kraj njihovu gospodstvu nad potlačenom rajom, pregnu iz sve snage da odmah u početku spriječe i uguše ustanak u svome kraju“.⁶⁰

Primjeri zločina muslimana i osvete od strane ustanika⁶¹ jako su česti kod Krasića. On navodi konkretna imena, najviše krajiške begove i primjere njihovih zločina.⁶²

3.3. Nikola Buconjić

U Mostaru 1911. godine odštampano je jedno vrlo zanimljivo djelo autora Nikole Buconjića pod naslovom „*Povijest ustanka u Hercegovini i boj kod Stoca*“. Namjera autora u ovom djelu romantičarskog historiografskog karaktera bila je da dokaže da su i bosanski katolici igrali zapaženu ulogu tokom ustanka. Djelo je uglavnom zasnovano na neposrednim

⁵⁶ Ibidem, 27.

⁵⁷ Ibidem, 27; Slične podatke donosi i Mekenzi / Irbi 2014, 81: “Muslimanske udovice i djeca su ostali, hrišćanski pobunjenici nisu ih ubijali, pustili su ih da idu, u ime Hrista i sv. Jovana”, a znalo se kako su Turci postupali sa hrišćanskim ženama.”

⁵⁸ “Nema jezika na svetu kojim bi se mogle iskazati grozote i nasilja koja su počinili razjareni Turci na nesrećnoj raji.” Ibidem, 28.

⁵⁹ Ibidem, 130.

⁶⁰ Ibidem, 115.

⁶¹ “Ustaničke čete koje su se posle smrti Pecijine organizovale oko Stare Gradiške i planine Pastireva, slavno su osvetlile pogibju na Savi, i pojačanom silom prodirući prema jugu osvajahu sela turska i razganjahu i ubijahu svoje stare krvnike”. Ibidem, 115.

⁶² “Ove je starešine Jusuf-beg primamio na veru te ih onda dao pobiti i iseći. A Tahir-beg uđe onda na svome konju u manastir Riman, pa kad je oskrvio ovu srpsku bogomolju, dade je upaliti. Ibidem, 120.

svjedočenjima aktera, kao i druga djela pisana u ovom maniru. Ono što je zanimljivo jeste da autor u uvodu napominje da se pri pisanju ove knjige služio i iskazima muslimanske inteligencije Hercegovine.⁶³ Takođe napominje da se „hercegovački i bosanski islamski svijet rado po vjeri nazivao Turcima, a po tom ih i hrišćanski svijet nazivaše tim imenom“.⁶⁴ U djelu se očituje i namjera da „smiri strasti“ među vjerski podijeljenom stanovništvu Bosne i Hercegovine, te autor ne opisuje u negativnom kontekstu muslimansko stanovništvo Hercegovine (za razliku od pravoslavnog), a pronalazi senzibilitet i za osmansku upravu⁶⁵ za koju kaže da je insistirala na rješavanju problema pregovaranjem i poboljšanju položaja „raje“.⁶⁶

Buconjić ističe da se ustaničko vrijeme negativno reflektiralo na pripadnike sve tri konfesije.⁶⁷ U radu se takođe prepoznaju napetosti i neprijateljstva koja su postojala između bosanskih muslimana i ustanika. Ipak, autor nastoji individualizirati krivicu pa tako zavisno od osobe kojom se bavi, pripisuje joj pozitivne odnosno negativne osobine, koje promatra kroz odnose prema podčinjenim odnosno nadčinjenim u klasnom poretku.⁶⁸

Kada je u pitanju sam ustanak, fokus autora je na sukobljavanju bosanskih muslimana sa Crnogorcima.⁶⁹ Autor je posebnu pažnju posvetio društvenim odnosima između različitih konfesija. Akcent stavlja na promjenjive odnose, što znači da je do ustanka pozitivna interakcija bila prisutna, jednako kao i negativne konotacije tih odnosa. Sa druge strane primjetno je i nastojanje autora da dekonstruira narative koji su do tada već oformljeni, a to je da su sukobi trajali oduvijek.⁷⁰ Autor ističe i dobre odnose između „Turaka“ i „Latina“ zbog lojalnosti i bojaznosti naspram loših odnosa pravoslavaca prema obje te konfesionalne grupe.

⁶³ Buconjić 1911, 4.

⁶⁴ Ibidem, 9.

⁶⁵ „Druga je kršćanska crkva u Mostaru na jednome od najljepših gradskih mjesta – ama s kraja. Za ovu je crkvu dao mjesto Ali-paša Rizvanbegović, a dozvolu za gradnju dao sultan iz Stambola Abdul-Aziz.“ Ibidem, 28.

⁶⁶ „Istina je da su Turci bili silni, ali je istina, da su većinom i merhametli, to jest, rado su od svog izobilja i drugome udijelili, kao što to mnogi još i danas čine. Na tolerantnosti se turskoj ne da prigovoriti u ovo doba onako kako se to sa izvjesne strane činilo.“ Ibidem, 9.

⁶⁷ „Noć su i busija mogle progutati kršćanina ili hrišćanina, ali su često puta progutale i Turčina, pa se opet živilo.“ Ibidem, 10.

⁶⁸ Naklonjenost autora prema određenim ličnostima muslimanske vlastele očituje se i u epitetima kojima ih tretira - dobri, pošteni, mudri.

⁶⁹ „Jedino je poznato pa se s toga ističe, da su se vazda, te i prije i za vrijeme ustanka, bolje gledali muslimani sa kršćanima nego sa hrišćanima. Hrišćani su u pograničnim kadilucima podupirali crnogorske težnje na štetu turske carevine.“ Ibidem, 23.

⁷⁰ „Ne može se u tom pogledu dati pravo onima koji su svojim perom crtali u najcrnjim bojama društvene odnošaje...“ Ibidem, 24.

Za sami početak ustanka Buconjić kaže da je 1875. godine „u kojoj su imala puščana zrna oglasiti svijetu da se otpočela borba proti muslimanskom gospodstvu u Hercegovini“⁷¹ i da su nasilja zaptija inicirala pobunu. Takođe podrobno opisuje i ubistvo Mujage Behmena iz Stoca i muslimanskog trgovca Ibrice Vukotića, kojem su hajduci odsjekli glavu i odnijeli. Pod „muslimanskim gospodstvom“ Budonjić podrazumijeva istovjetnost osmanske države i bosanskih muslimana. Suprotstavljenost ustanku je zaštita položaja, sistema i države.

Buconjić poetski opisuje i zločine ustanika nad bosanskim muslimanima, a ističe i hrabrosti žena muslimanki, a poseban fokus je na „junačkoj časti“, odnosno poštovanju života neprijatelja.⁷² Izuzetno su zanimljivi i opisi veleposjedničke porodice Rizvanbegović u kojem autor potencira njihove najbolje osobine.

3.4. Aleksa Ivić

Ni Veliki rat nije poremetio interesovanje za događaje koji su prethodili konačnom razrješenju Velike istočne krize. Godine 1918. se pojavljuje djelo Alekse Ivića „*Fragments iz istorije bosanskog ustanka 1875. i 1876. godine*“ u Zagrebu. Ovo je mali prilog ustanku, pisan uglavnom na temelju dokumenata koji su se čuvali u Kraljevskom zemaljskom arhivu u Zagrebu i na temelju pričanja učesnika ustanka. I ovo djelo se odlikuje romantičarskim pogledom na prošlost.

U djelu se potencira zlostavljачka namjera dijela bosanskih spahija pred ustanak.⁷³ Takođe u djelu se otkriva i da su se ustanici ponašali osvetnički prema bosanskim muslimanima, odnosno „Turcima“. Ivić se uglavnom fokusira na opisivanje bitaka i najvažnijih aktera i događaja u toku ustanka, poput učešća Petra Karađorđevića i zasjedanja Jamničke skupštine. I ovaj autor, kao i autori putopisa, insistiraju na korištenju sintagme „fanatizam muslimana“ i

⁷¹ Ibidem, 69.

⁷² „Na bojištu vučidolskome nađe ranjenog Selim-pašu najprije Petar Radmilović iz sela Baljaka te poteče s golim velikim nožem da ga posiječe. Paša ga zamoli veleč mu: Pusti mi život, da mirno umrem, a evo ti vas novac, što ga imam uza se. Radmilović ode da tu stvar prijavi knjazu, a u to napane drugi i posiječe Selim-pašu. Kad je čuo knjaz za pašinu smrt, odredi dostojanstven pogreb kome je prisustvovao i on sam sa dva bataliona vojske, a ova je tri puta opalila „salve“ uz istodobno gruvanje topova.“ Ibidem, 139.

⁷³ „Svaki spahija je na svoj način zlostavljao kmetove. Obično su ih zatvarali u svinjac ili na tavan pa potpalili vlažno seno ili slamu i dotle su ih gušili smradnim dimom... Spahije su mogle po volji da tuku i da ubiju Srbina, da mu oduzmu stvari ili marvu i za sve to da im ništa ne bude.“ Ivić 1918, 6.

njihovo odbijanje sprovođenja reformi.⁷⁴ Ivić je nastojao pomiriti antireformsko raspoloženje bosanskih muslimana sa odbranom postojećih odnosa u osmanskoj državi pripisivajući im fanatizam i antihrišćansko raspoloženje što generiše obračun sa ustanicima.

3.5. Rezime i ocjena prvobitne romantičarske historiografije

U literaturi koja je nastajala o ustanku neposredno iza samih događaja pa sve do iza Prvog svjetskog rata, i koja ima romantičarski karakter možemo primjetiti još uvijek svježija sjećanja na ustanak. U većini djela fokus je na ustaničkim aktivnostima kojima se uglavnom pretpostavljaju pozitivne tekovine, i kreira se (osim djelomično knjige Nikole Buconjića) negativna slika o bosanskim muslimanima, jednako kao i u putopisnim djelima. Većina djela, osim djelomično djela Vase Pelagića, ponašanje bosanskih muslimana sagledava kroz elitu, odnosno veleposjedički sloj te populacije, iako to nije naglašeno, i ne pravi se distinkcija prema osmanskih činovnicima. Djela se uglavnom temelje na pričanjima i pripovjestima ustaničkih vođa pa je i prirodan rezultat da se u djelima, u nedostatku ozbiljnog analitičkog pristupa, ističe pozitivna slika o ustaničkim djelatnostima, a angažman bosanskih muslimana, koji su uglavnom smatrani rezultatom boravka osmanske vlasti na ovim prostorima, prikaziva kao nasilnički, zločinački i antihumanistički.

Ovakvu odliku historiografije primjetila je i Marija Todorova. Ona tvrdi da su percepciju osmanskog naslijeđa „oblikovale i još uvek ga oblikuju generacije istoričara, pesnika, pisaca, novinara i drugih intelektualaca, kao i političara“. Dalje navodi da je „to način na koji određena društvena grupa razvija predstavu o otomanskoj prošlosti i način na koji nju onda prenosi i populariše kod širih slojeva stanovništva“ i da se takva predstava može rekonstruirati na mnogim primjerima u istoriografskim djelima.⁷⁵ U tom smislu negativna slika o bosanskim muslimanima koja je predstavljena u putopisnoj građi oslikava se i u romantičarskim djelima domaće historiografije i tako je dodatno upotpunjuje.

⁷⁴ “Te reforme doduše znače napredak i dokaz dobre volje divana stambolskog, ali reformisanje će se skršiti na otporu i fanatizmu muslimanskog stanovništva u Bosni.” Ibidem, 48.

⁷⁵ Todorova 1999, 311-312.

4. Istraživačka i analitičko-intepretativna historiografija

Sa djelom Vase Čubrilovića počinje moderni naučni prisup Velikoj istočnoj krizi u domaćoj historiografiji. Uбудuće će se insistirati na sistematskom istraživanju arhiva i oblikovanje naučno utemeljenih djela. Ova historiografija će proći kroz različite faze i karakterizirat će je maniri različitih historijskih škola, a najviše će do izražaja doći marksistička interpretacija. Zbog toga je važno da u cjelosti sagledamo ovaj kurs historiografije sve do djela Milorada Ekmečića „Dugo kretanje između klanja i oranja“ koje najbolje odražava nastojanje autora da pomiri dotadašnje pristupe, prije svega nacionalno – romantičarski i modernistički (dakle, krajnosti), i time zatvori krug jedne historiografije. Tako se na historiografiju odražava i društveno-politički kontekst u kojem autori djeluju, i prikazuje njihov odnos prema tim historijskim gibanjima.

4.1. Vaso Čubrilović

Jedan od najznačajnijih srpskih historičara, Vasa Čubrilović, prvi se uhvatio u koštac sa temom ustanka u Bosni, i prvi napisao modernu, sveobuhvatnu, na arhivskoj građi zasnovanu, sintezu pod nazivom „*Bosanski ustanak 1875 – 1878.*“, objavljenu prvi put 1930. godine. Milorad Ekmečić se pohvalno izražava o ovom djelu, ali mu i zamjera što je samom ustanku pretpostavio diplomatsku istoriju i što se nije više posvetio prikazivanju unutrašnjeg toka ustanka.⁷⁶

I kod Čubrilovića, kao i kod autora romantičarskih historija i putopisa, pitanje nominacije bosanskih muslimana ostaje višeslojno. I Čubrilović ih oslovljava kao bosanske muslimane, domaće muslimane, Turke, muslimane, domaće Turke, krajiške Turke, Bošnjake, naše muslimane. Razlog za to možemo tražiti u preuzimanju nominacije iz izvorne građe, kao i u drugim faktorima, ali djelomično i neodređenost autora prema identitetu bosanskih muslimana, što je odlika i dotadašnjih radova. Još jedna činjenica koja se kod Čubrilovića zapaža kod

⁷⁶ Ekmečić 1973, 8.

nominacije jeste „priznanje“ nacionalnog identiteta samo Srbima, dok se ostali nominiraju isključivo konfesionalnim identitetom (katolici, muslimani). Zanimljivo je i da ustanike često nominuje kao Bosance, dok za ostale stanovnike Bosne taj termin ne koristi. Smatra da je pojam političke nacije bio „daleko“ od bosanskih muslimana iako „su se osećali uvek nešto drugo od Turkuša“. ⁷⁷ Tim više pitanje nominacije bosanskih muslimana kod Čubrilovića se usložnjava i otvara prostor za različito sagledavanje.

Naučnu valorizaciju koja je pratila ovo djelo daje nam za pravo da se više posvetimo analizi od prethodnih djela. Već u prvoj glavi svoje knjige Čubrilović u kontekstu pohoda Omerpaše Latasa kaže da su bosanski muslimani „desetine godina se odupirali svakoj i najmanjoj reformi u državi, koja bi dirala njihove stare običaje i begovsku prevlast u zemlji, ograničila im samovolju i olakšala stanje hrišćana“. ⁷⁸ Zatim tvrdi da je „rak rana Turskog carstva bila u fanatizmu ⁷⁹, zaostalosti i raspuštenosti njenog muslimanskog stanovništva, nesposobnosti i raskoši sultana, rđavoj i podmitljivoj upravi, u nezdravom socijalnom stanju naroda i, naročito, u ropskoj ⁸⁰ potčinjenosti njegovog hrišćanskog stanovništva“. ⁸¹ Čubrilović smatra i da reforme u osmanskome društvu nisu bile moguće i zbog karaktera islamskog stanovništva. ⁸² Pokušaj reformiranja države „lomio se na njihovom fanatizmu, verskoj isključivosti i uskogrudnosti“. ⁸³ Po Čubriloviću islam kao religija igra najvažniju ulogu u društvu bosanskih muslimana u smislu da različite socijalne slojeve etablira u jednu političku svijest. ⁸⁴

⁷⁷ Čubrilović 1996, 215.

⁷⁸ Ibidem, 19.

⁷⁹ Kasnije iznosi nešto apstraktniji stav: „nesrazmer snaga kod protivnika bio je i suviše veliki. Otomanska carevina onog vremena nije bila tako slaba, kako se kod nas mislilo i pričalo. I pokraj svega rasula u državi, carstvo je još imalo veliku rezervu snage u milionima svojih muslimana, u njihovom fanatizmu, požrtvovanosti i dobrim vojničkim osobinama“. Ibidem, 179.

⁸⁰ Karakteriziranje položaja hrišćanskog stanovništva u osmanskoj državi kao ropskog vidjeli smo ranije u putopisima kod Ilijarta i Irbi.

⁸¹ Čubrilović 1996, 20.

⁸² „Zato se svuda među muslimanima agitovalo i pretilo da će u tom slučaju doći do ustanka muslimana i pokolja hrišćana. U Banjoj Luci bunio je poznati Fehim-efendija sa drugovima. Svojom izjavom da bi ‘svaka promena u sadašnjem stanju stvari bila protivna načelima Korana i otvoreno oštećivanje muslimana’, najtačnije je izneo muslimansko stanovište prema reformama.“ Ibidem, 214.

⁸³ Ibidem, 99; Smatramo da na ovo pitanje historiografija nije dala konačan odgovor, i da različita izvorna građa nudi različite odgovore.

⁸⁴ „Glavni zatočenici islama i stare bosanske slobode bili su ljudi iz naroda.“ Ibidem, 281.

Za razliku od dotadašnjih autora, Vasa Čubrilović uzroke ustanka vidi u radu srpskih nacionalnih organizacija u kojima djeluju pored ostalih i trgovci koji „će biti glavni organizatori za dizanje ustanka i vođi njegovi, kada on počne“.⁸⁵

Čubrilović podrobno objašnjava napetosti tokom 1874. i 1875. godine u Hercegovini koje su produbljivane napadima hajduka na karavane, pa kaže za sami početak ustanka početkom jula 1875. godine da “redovna vojska ne sudjeluje u ovom boju, ali tim više se biju domaći muslimani“.⁸⁶ U prvim danima mjeseca augusta osmanska vojska se još nije aktivno uključila u sukobe, već se mali broj osmanskih vojnika zajedno sa domaćim muslimanima bori protiv ustanika. Čubrilović smatra da „nasilja zaptija, aga i njihovih subaša izazvaše na mnogim mjestima sukobe još pre određenog roka i da bi lišili narod vođa, Turci počеше zatvarati istaknutije ljude“ i da „na nasilja pojedinih Turaka, naročito aga i subaša, narod je započeo odgovarati silom i zahtevati, da se ne čeka 18. avgust nego da se odmah počne“.⁸⁷

Čubrilović stavlja znak jednakosti između osmanske vlasti i bosanskih muslimana. On smatra da su njihove akcije sinhronizovane pa uglavnom informacije vezane za njih donosi u formi „otomanske vlasti i bosanski muslimani...“. Takođe naglašava uplašenost i ugroženost muslimanskog stanovništva dizanjem ustanka u Bosni. Ističe da je na naglo dizanje ustanka muslimansko stanovništvo reagovalo brzim naoružavanjem i organizovanjem u bašibozučke jedinice⁸⁸ za koje kaže da su „radili što su hteli“. Pitanje bašibozuka je izuzetno važno. Kod Čubrilovića se primjećuje da vojnu aktivnost bosanskih muslimana veže isključivo za „bašibozuke“, do ulaska Srbije u rat sa Osmanskim carstvom. Sa druge strane, i nasilje u toku ustanka veže isključivo za „bašibozuke“⁸⁹ izuzev u jednom slučaju kada kaže da je „žalosno ali istina, da su se mnoge ustaničke čete ponašale često po selima, naročito u katoličkim, kao i bašibozuci“.⁹⁰ Takođe, Čubrilović ističe da su bosanski muslimani bili faktor koji je spriječio naglo

⁸⁵ Ibidem, 44, 69.

⁸⁶ Ibidem, 60.

⁸⁷ Ibidem, 71, 112.

⁸⁸ Bosanski muslimani, kao i nemuslimansko stanovništvo, regrutovani su u više redova osmanske vojske. Ipak, u literaturi je najviše akcent stavljen na ”bašibozuke”, kao što to vidimo i kod Čubrilovića. O bašibozucima vidi u: Škapur 2017, 66: “Zle slutnje Vlade o neregularnim vojnim jedinicama bile su opravdane. Način formiranja ovih odreda počinje se uskoro kritikovati i od naroda nazivati pogrdnim imenom ‘bašibozuci’ što znači ‘pokvarene glave’.”

⁸⁹ “Tada počinje bašibozuci takve grozote i zverstva da su se i sami Turci zgražali.” Čubrilović 1996, 189.

⁹⁰ Ibidem, 272.

širenje ustanka, ali i sloj koji je bio ispod kontrole države.⁹¹ Tako se kod Čubrilovića pojavljuje dihotomija stavova o odnosu bosanskih muslimana i osmanskih vlasti. Posebno je zanimljiv autorov odnos spram vojničke snage bosanskih muslimana kada kaže da su „gusto zbijene i uvek ratoborno raspoložene“.

I Čubrilović, kao i raniji romantičarski historičari i strani putopisci osjeća izrazitu simpatiju prema ustanicima, i ponekad se identificira sa njima.⁹² Kada su u pitanju akcije ustaničkih jedinica gotovo su uvijek iznose u istoj formi: „paljenje turskih sela“ i „paljenje begovskih čardaka“. Još jedna osobina koja se ističe kod Čubrilovića kada su u pitanju ustaničke akcije jeste pljačkanje stoke.

U poglavlju pod nazivom „Okupacija“ Čubrilović je posebnu pažnju posvetio bosanskim muslimanima pa je zbog toga važno detaljnije analizirati ovaj dio. Čubrilović je ovdje esejistički pristupio bosanskim muslimanima iznoseći svoje stavove u antropološkom maniru. On smatra da je okupacija Bosne i Hercegovine najteži udarac nanijela bosanskim muslimanima i da su se oni jedini posvetili sukobima sa austrougarskom vojskom iz čisto vjerskog motiva.⁹³ Čubrilović smatra da bosanski musliman „već po svojim fizičkim osobinama odaje iz kog je jata“ te da „njihov violentni temperament stišava islam tek u starijim godinama“.⁹⁴ U kontekstu njihove privrženosti Bosni, Čubrilović veli da je „bosanski musliman ostao jedini pravi Bošnjak“ a za odnos prema drugim konfesijama kaže da se „bosanski musliman vekovima bori protiv težnje ostalog dela našeg naroda da se oslobodi“.⁹⁵ Tako do izražaja dolazi i njihovo uporno suprotstavljanje reformama,⁹⁶ i Čubrilović smatra da oni snose „ne mali dio krivice“ za neuspjeh reformiranja države.

Ulazak Osmanskog carstva u rat, prvo sa Srbijom, a onda i sa Rusijom, imao je izuzetan refleks na bosanske muslimane. Po Čubriloviću „za rusko-turskog rata 1877. dignuti su gotovo

⁹¹ “Da su vlasti i htele i mogle od muslimana, ustanak se tako brzo širio, elementarno, sam od sebe, a reakcija od strane muslimana bila je isto tako snažna, da se ništa nije moglo pokušati na njegovom smirivanju.” Ibidem, 76.

⁹² Ibidem, 148.

⁹³ Vidjeti Čubrilovićeve opservacije o Hadži Loji, Jamakoviću, Kaučiji: Čubrilović 1996, 280 – 284.

⁹⁴ “Gotovo besprekidno u ratu po Evropi i Aziji, gde se nije znalo za milosrđe, družeći se sa azijskim turskim četama, i on se naučio na divlji način turskog ratovanja. U to ratničko doba, gde se najviše cenilo junaštvo, a malo poštovala vlast i državni zakon, razvio se kod njih tip ‘baše’, koji će raji nanositi najviše jada, a vlastima u Turskoj glavobolje.” Čubrilović 1996, 273.

⁹⁵ Ibidem, 274.

⁹⁶ Detaljnije: Čubrilović 1996, 281.

svi muslimani u vojsku“. To je utjecalo na naglo siromašenje muslimanskog stanovništva, što je onda utjecalo na vojničku disciplinu i gubljenje povjerenja u osmansku državu.

4. 2. Grgur Jakšić

Srpski historičar Grgur Jakšić objavio je 1955. godine djelo pod nazivom „*Bosna i Hercegovina na Berlinskom kongresu - raspava iz diplomatske istorije*“. Jakšić slijedi Čubrilovića stavom da se radi o uzrocima koji imaju svoje političke, ali i ekonomske i socijalne uzroke. Iako je djelo prevashodno posvećeno diplomatskim aktivnostima koje su karakterizirale događaje pred i tokom Berlinskog kongresa, za nas je važno nekoliko zapažanja koje Jakšić iznosi o bosanskim muslimanima.

Jakšić smatra da je položaj „raje“ uslovljen nasiljem aga i begova u sprezi sa državnim organima. Hrišćani su bili buntovnički raspoloženi pa je prema njima bila usmjerena mržnja muslimana veleposjednika.⁹⁷ I u ovom djelu problematiziranje muslimana dolazi u specifičnoj formi. Hrišćani su žrtve „razuzdanih muslimana“. Autor navodi memorandum Austro-Ugarske o Bosni i Hercegovini u kojem se potencira „vekovni razdor“. Različite vjere su prvi uzrok nesloge u Bosni i Hercegovini, a stanovništvo „duboka mržnja dijeli od vijekova“.⁹⁸ Takođe u memorandumu se navodi da je zauzimanjem Bosne od strane Osmanskog carstva „pobjedilac zemlju podijelio janjičarima i onim stanovnicima koji su primili islam“ dok su „oni koji su ostali vjerni hrišćanskoj vjeri postali robovi“⁹⁹ feudalnog i vojničkog plemstva“.¹⁰⁰

4. 3. Milorad Ekmečić

Nakon djela Vase Čubrilovića slijedeća monografija u potpunosti posvećena ustanku je djelo Milorada Ekmečića pod nazivom „*Ustanak u Bosni 1875 – 1878.*“. Knjiga nastaje u novom društveno-političkom ambijentu i odlikuje se temeljitom marksističkom ocjenom bosanskog

⁹⁷ Jakšić 1955, 4.

⁹⁸ Ibidem, 48-50.

⁹⁹ Vidimo da i diplomatski dokumenti položaj hrišćana u osmanskoj državi smatraju robovskim.

¹⁰⁰ Jakšić 1955, 50.

ustanka¹⁰¹ što znači posvećivanje veće pažnje socijalnoj dinamici događaja (history from below). Važnost ovog djela ogleda se i u utjecaju koji je imao na sva kasnija djela koja su se bavila događajima tokom Velike istočne krize. Može se slobodno reći da je ovo djelo „kamen međaš“ historiografije o ustanku.

Budući da je Ekmečićevo djelo dominantno obilježeno interpretacijom događaja i zbog toga vrlo kompleksno, i analiza viđenja uloge i značaja bosanskih muslimana je višeslojna. Zbog toga je nužno odrediti određene ključne tačke ove analize. Smatramo da je pitanje nominacije, odnos muslimana prema nemuslimanima, odnos prema reformama i djelovanje tokom ustanka najvažnije razmotriti.

I Ekmečić kao i njegovi prethodnici nema jasan odnos prema imenu bosanskih muslimana. I kod njega se zadržava tradicionalna forma pristupa koja kontekst stavlja u prvi plan. Tako su oni nekada „Turci“, nekada domaći ili bosanski muslimani, a nekada samo muslimani.

Milorad Ekmečić bosanske muslimane dominantno posmatra kao veleposjednički i povlašteni sloj stanovništva kada analizira ustanak, i prema tom kriteriju on ocjenjuje njihovo ponašanje pred i početkom ustanka do sredine 1876. godine. Ekmečićeva teza je da seljak svoju ljutnju usmjeruje prema spahiji/begu muslimanu i da kod seljaka „postoji izgrađena svijest o potrebi nasilnog osvajanja slobodnog zemljišnog posjeda od zemljoposjednika“.¹⁰² Sa druge strane muslimanski trgovci su „zavidni prema ojačalim hrišćanskim suparnicima“ kojima ponekad zapale radnju ili ih ubiju. Dakle, Ekmečićev fokus je na klasnom razdoru u Bosni i Hercegovini pred ustanak.

U samom uvodu Ekmečić navodi da je ustanak 1875 – 1878. godine „događaj prvog reda u istoriji vjerske tolerancije na Balkanu u oba smijera“.¹⁰³ U djelu se nazire da pod tolerancijom Ekmečić podrazumijeva planove srpskih nacionalnih organizacija da u borbu protiv osmanske države uključi i muslimansko stanovništvo (to je bilo opće političko polazište),¹⁰⁴ tolerancija koju su seljački i veleposjednički slojevi bosanskih muslimana pokazivali prema problemima pravoslavnog i katoličkog seljaštva u Hercegovini i Sarajevu, interes za saradnjom sa srpskim

¹⁰¹ Šehić 1977, 8.

¹⁰² Ekmečić 1973, 23.

¹⁰³ Ibidem, 9.

¹⁰⁴ Što ne nailazi na odobravanje među muslimanima izuzev pojedinačnih slučajeva.

nacionalnim organizacijama od strane određenih aga i begova, te podrška nemuslimanima u gradovima na koje upozoravaju i drugi autori. A „drugi smjer“ odnosno netolerancija je djelovanje bosanskih muslimana protiv ustanika, koji podrazumijevaju nasilje i zločine, kao i nasilja ustanika u muslimanskim selima i sknavljenje vjerskih objekata muslimana.

Autor smatra da ni muslimani nisu bili zadovoljni stanjem u osmanskoj državi i da su se suprotstavljali osmanskim činovnicima. Iznosi podatke o hercegovačkim muslimanima koji su „zajedno sa hrišćanima protestovali protiv visokih poreza“ i koji su bili zainteresovani za poboljšanje stanja hrišćana.¹⁰⁵ Ipak fokus djela je na napetosti koja je vladala između zemljoposjednika i obrađivača zemlje. Ekmečić kroz niz primjera navodi da je pred samo izbijanje ustanka vladala napetost koju su pojačavali marševi zaptija, a povlačenje muslimana u gradove i njihovo naoružavanje te vijesti o mogućem pokolju hrišćana, bili prirodan uvod u sukobe.

Sam početak ustanka Ekmečić interpretira na vrlo zanimljiv način i vrijedi ga u cjelosti iznijeti: „Očigledno su vlasti potcijenile snagu seljaka. Jedanput pokrenut, seljački narod, koji je tako nesklon organizovanju, nije se više mogao zaustaviti. Sa druge strane protiv ustanka se pokreću ne samo turske vojne snage, kojih je u početku bilo vrlo malo na raspolaganju, nego u većoj mjeri i domaći Muslimani, pretežno stanovnici gradova. To je u pravom smislu *građanski rat*, koji i savremenici tako doživljavaju s izraženim osobinama socijalnih i vjerskih razlika. Kad se jednom stavio u pokret, taj se *klasni rat* nije mogao lako zaustaviti. Već početkom ustanka okupljaju se gomile Muslimana, 'veliko i malo'. Oni po grupama od dvije ili tri stotine ljudi pod vođstvom begova, naviklih na okršaje ovakve vrste i sa razvijenim zastavama, krstare po ustaničkom području. Prvi otpor ustanku ne dolazi od regularnih turskih trupa, nego od domaćih Muslimana pod vođstvom bosanskih begova. Žestini jednog klasnog otpora je još dodana *primjesa vjerskog rata*“¹⁰⁶. Tako početak ustanka kod Ekmečića ima sve osobine osim političkih. Bosanski muslimani su sila koja sprečava proširenje ustanka. U tome naumu ne prezaju ni od nasilja¹⁰⁷, ali ono još nije u fokusu njihovog suprotstavljanja ustanku. Za Ekmečićevo problematiziranje uloge muslimana, putopis Artura Evansa dobija veliki značaj. Teza o

¹⁰⁵ Ekmečić 1973, 74.

¹⁰⁶ Ibidem, 87.

¹⁰⁷ “Pod razvijenim barjacima i na okićenim konjima pravili su oni u početku ustanka strašne pohode na pobunjena sela. Ibidem, 112.

muslimanskom stanovništvu koje početkom ustanka „uzima zakon u svoje ruke“ je preuzeta od Evansa.

Bosanske muslimane Ekmečić promatra i kroz prizmu osmanskih reformi. Smatra da je protivljenje bosanskih muslimana reformama proces u kontinuitetu, da ima duboke korijene,¹⁰⁸ i da je taj proces kulminirao 1876. godine. Begovi su najizrazitiji neprijatelji reformi. Do reformi (sredina 1876. godine), Ekmečić muslimane promatra kroz prizmu zaštitnika svog zemljoposjedničkog statusa, a nadalje će jedan od ključnih faktora biti „muslimanski fanatizam“ koji do tada nije pominjan, i koji će biti jedan od ključnih faktora zašto je ustanak nastavio svoje trajanje¹⁰⁹ (obnovio žestinu). U taj kontekst se vezuje niz događaja poput vijesti da su „derviši podizali fanatizam toga stanovništva“¹¹⁰ zatim zločini bašibozuka te konačno donošenje „u Sarajevo pokrivača sa prorokovog groba, koji je trebao da podigne ratno raspoloženje kod stanovništva“¹¹¹.

Ekmečić iznosi i podatke o pljačkaškim aktivnostima ustanika usmjerenih prema imovini bosanskih muslimana. Za četvrtinu Goluba Babića glavni izvor prihoda je pljačka. Od nje nisu pošteđeni ni kršćani, ni muslimani, ni hrišćani. Pred tim pljačkaškim pohodima muslimansko stanovništvo mora bježati, a ustanici nisu prezali ni od nasilja i provokacija.¹¹² U tom smislu nameće se zaključak da je hrišćansko stanovništvo po Ekmečiću žrtva vojničke zaštite klasne supremacije muslimanskih veleposjednika i njihovog vjerskog fanatizma, a muslimani žrtve pljačkaških pohoda ustaničkih jedinica.

Međunarodnoj konferenciji o ustanku u Bosni i Hercegovini koja je okupila veliki broj historičara iz gotovo cijelog svijeta Ekmečić je doprinio radom „*Istorijski značaj ustanka u Bosni i Hercegovini 1875 – 1878.*“ u kojem je sintetizirao svoja dotadašnja promišljanja i obrazložio sve refleksije koje je ustanak imao na lokalne, regionalne i evropske prilike, i što je za nas još važnije, ocjenjuje događaje, i time nudi svoj pogled i perspektivu ustanka kojeg analizira. Budući da u radu sagledava širi kontekst ustanka (i međunarodne okolnosti) od ranije monografije, samo

¹⁰⁸ „...krajiskim Muslimanima protivljenje formirano na socijalnom položaju, tradiciji, vjeri i vaspitanju.” Ibidem, 169.

¹⁰⁹ „Otpor muslimana reformama jedan od razloga što se početkom marta 1876. godine u jačoj mjeri ponovo budi ustanak u sjevernoj Bosni.” Ibidem, 178.

¹¹⁰ Ibidem, 177.

¹¹¹ Ibidem, 258.

¹¹² „...a bilo ih je koji su se kavžili oko plijena i zabavljali vojsku na taj način što bi u muslimanskim selima pjevali sa minareta.” Ibidem, 282.

u kraćoj formi, autor je prisiljen selektirati podatke na koje će se pozvati u argumentovanju teze, što nudi prostora za komparativnu analizu.

Selektiranje podataka je za posljedicu imalo da Ekmečić iznosi u ovom radu samo radikalnije podatke po mnogim pitanjima iz ustanka. Za poreska opterećenja stanovništva uglavnom se poziva na rusku historičarku Kondratjevu čija „studija je za osnovu imala izvještaje ruskih konzula iz Sarajeva i Mostara“¹¹³ koji su nastojali „drugim evropskim silama prezentirati nedostatke i neefikasnost u provođenju reformi kako bi se otvorio prostor za miješanje u unutrašnje stvari Carstva“.¹¹⁴ Takođe potencira vjersku mržnju i „duboki vjerski rascjep“¹¹⁵ i zaključuje da se „u ustanku 1875. zaista dešavaju krvavi vjerski obračuni s kojima se može usporediti samo praksa iz nekih događaja dvadesetog vijeka, kod nas ili iz doba reformacije u Evropi“.¹¹⁶ Posebno naglašava i nasilje zaptija pred ustanak pa veli da „praksa kažnjavanja seljaka zbog neispunjenja svojih obaveza poprima tako egzotične forme nasilja da je Evropa pred svojim očima doživljavala zakašnjeli srednji vijek“.¹¹⁷

Pitanje donošenja pokrivača sa groba poslanika Muhameda donosi u nešto drugačijoj formi nego u ranijem djelu: “Govorilo se da jedna deputacija ide iz Sarajeva u Carigrad da protestuje protiv uvođenja novotarija u državi, a nošenje pokrivača sa prorokovog groba je izazivalo vjerski fanatizam kao podloga svetom ratu protiv Srbije i Crne Gore.”¹¹⁸

Kapitalno izdanje historičara Milorada Ekmečića „*Stvaranje Jugoslavije 1790 – 1918.*“ objavljeno je 1989. godine. Ova jedinstvena sinteza u našoj historiografiji obuhvata period od vremena Francuske revolucije kada se javlja ideja okupljanja južnih Slavena u jednu državu do njenog realiziranja na ruševinama Austro-Ugarske monarhije zavšetkom Prvog svjetskog rata. Ovo djelo je poprimilo izuzetan naučni odjek, i doživjelo je niz pozitivnih, ali i negativnih kritika.

U ovom djelu je autor dodatno sintetizirao svoja razmišljanja o Velikoj istočnoj krizi nakon članka „Istorijski značaj ustanka u Bosni i Hercegovini 1875 – 1878.“ i dugogodišnjeg

¹¹³ Tepić 1988, 13.

¹¹⁴ Radušić 103, 97.

¹¹⁵ Ekmečić 1977, 51.

¹¹⁶ Ibidem, 65.

¹¹⁷ Ibidem, 54.

¹¹⁸ Ibidem, 83.

bavljenja ovom temom, i zbog toga smo dužni da u prikazu ovog djela imamo refleksije i na autorove ranije radove.

Ekmečić u ovom djelu se često bavi interpretacijom podataka, i kroz te stavove imamo priliku sagledati njegov stav prema historijskim procesima. Baveći se podacima o broju stanovnika sredinom 19. vijeka u Bosni i Hercegovini Ekmečić tvrdi da „sve te popise stalno prati sumnja da je sultan želeo da veštački ojača muslimanski deo stanovništva, iako ni hrišćani nisu bili bez jakih razloga da ne daju prave podatke“.¹¹⁹ Zatim, analizirajući austrougarsku politiku tvrdi da su vlasti favorizirale katolički sloj stanovništva i da su radili na useljavanju katolika u Bosnu i Hercegovinu „do mere da se može govoriti o napuštanju pravih i legalnih normi i usvajanja onih koje imaju genocidalnu nameru“.¹²⁰ Kroz ove primjere nevezane za sam ustanak vidimo namjeru autora da reinterpretacijom podataka naglasi određena vjerska i nacionalna pitanja.

Za ustanak u Bosni i Hercegovini Ekmečić smatra da je istorijski produžetak srpske revolucije iz 1804. godine. U ovom djelu, autorov fokus je na tezi da sukobi tokom Velike istočne krize imaju izrazito vjerski karakter. Od metodološkog načela, da želi ispitati unutrašnji tok ustanka iz svog prvog djela „Ustanak u Bosni 1875 – 1878.“, u ovom djelu zadržao se samo na jednom – *zločini fanatičnih muslimana*. On tvrdi da je „doba 1875 – 1878. ispunjeno verskim ratovima i pokoljima“.¹²¹ Po pitanju reformi i podrške koje su hercegovački muslimani dali hrišćanskom stanovništvu pred početak ustanka Ekmečić kaže da je „za razliku od Bosne, gde su muslimani pod utjecajem mnogih derviša, u Hercegovini su u pitanju narodnih stvari muslimani često staju na stranu hrišćana – razume se u onim slučajevima, kada se ne dovode u pitanje njihovi sopstveni, muslimanski interesi“.¹²² Česte su asocijacije i na konfesionalnu osobinu muslimanskog stanovništva i stereotipnu sliku (konzerviranost i vjerska fundamentalnost) koja ih prati, pa tako Ekmečić veli za bosanske muslimane da je među njima „blizina evropske granice doživljavana kao prokletstvo što narušava mir koji su propisale svete knjige“.¹²³

¹¹⁹ Ekmečić 1989, 84.

¹²⁰ Ibidem, 86.

¹²¹ Ibidem, 274.

¹²² Ibidem, 278.

¹²³ Ibidem, 282.

Od niza podataka koje je ranije iznosio, Ekmečić u ovom djelu iznosi samo najradikalnije primjere. Tako za oporezivanje navodi da je „većina plemića osirotela“ i da „nije rijedak slučaj da žive od iskorištavanja samo jedne kmetovske porodice“. Zatim konstatuje da je ovo vrijeme „istorijski najgori slučaj socijalne eksploatacije, gde kao na crtežima seljačkih kalendara jedan čovek jaše na leđima drugoga“.¹²⁴

Za sami početak ustanka Ekmečić se ponovo poziva na Evansa tvrdeći da „muslimansko stanovništvo uzima zakon u svoje ruke“ a za formiranje antiustaničkih jedinica kaže da „nisu politička odmazda, nego početak verskog rata do istrebljenja“.¹²⁵

Ekmečić se ponovo „poigrava“ brojkama. Nikad jasno određenu cifru bosanskih izbjeglica tokom ustanka Ekmečić apsolutizira. Tako tvdi da je „već u prvim mesecima pobune na austrijsku stranu prebeglo 220 hiljada bosanskih i hercegovačkih seljaka, a na srpsku i crnogorsku oko 70 hiljada“, a zatim zaključuje da je to „gotovo solidna četvrtina celokupnog stanovništva u dve pokrajine, a više od polovice srpskog stanovništva“ te da je „veći deo srpskog stanovništva uzeo učešća u ustanku i jedino područja središnje Bosne oko Sarajeva su bila pošteđena stalne trogodišnje gerilske akcije“.¹²⁶

Dodatno potencira pitanje fanatizma. Ističe da je „odgovor na nacionalnu revoluciju angažovanje verskog fanatizma“ te da „odgovor na balkanski gerilski rat nisu pokretljivije vojne jedinice, lakše naoružanje i brzi pokreti malih formacija već jedini plodonosan odgovor je sused druge vere“.¹²⁷ U novom djelu narativu o fanatizmu proširuje značenje u osmanskoj državi. Ekmečić tvrdi da su se „sve ustaničke starešine u Bosni, jednako kao i oni na frontu u istočnoj Srbiji, žalili da pred sobom nailaze na fanatizovano muslimansko stanovništvo“ a zatim i da „ta provala verskog besa ne dozvoljava da turska država propadne“.¹²⁸ Ponovo pominje donošenje pokrivača sa groba Poslanika novim obogaćenijim stilom. Smatra daje „njegovo pronošnje istorijski trenutak poslednjeg uspona muslimanskog masovnog fanatizma“ i da taj fanatizam „ima dve strane – satire ispred sebe nezaštićena hrišćanska naselja, pokoljem svega živog što se uhvati, a zatim sve vernike pretvara u vojsku“. Dalje dodaje da u ovim uslovima „duh postaje

¹²⁴ Ibidem, 281.

¹²⁵ Ibidem, 287.

¹²⁶ Ibidem, 288.

¹²⁷ Ibidem, 299.

¹²⁸ Ibidem, 311.

sila“ te da „nijedna država ne može organizovati takvu osvetu“, a u kontekstu konfesionalnih odnosa u Bosni i Hercegovini veli da „slično zlo može da učini samo sused susedu“.¹²⁹

U kontekstu rata sa Srbijom, Ekmečić veli da je „mobilizacija imala veliki odjek i obuhvatila muslimansko stanovništvo od 17 do 70 godina.¹³⁰ Zatim navodi primjer kako su „u Livnu pod zastavu otišli i dečaci od 12 godina“.¹³¹ Da bi naglasio značaj vjerskog momenta i zločine u ratnim okolnostima, Ekmečić se sada poziva i na biskupa Štrosmajera.¹³² Poseban značaj se sada pridaje i putopiscu Arturu Evansu za kojeg kaže da je „proračunao da je oko 6.000 samo staraca, žena i dece bilo hladnorvno sasečeno“.¹³³ Zatim navodi u cjelosti pismo Mileta Despotovića Carigradskoj konferenciji u kojoj se navodi lista zločina po krajiškim selima.¹³⁴ Svoju opservaciju o vjerskim karakteristikama sukoba u Bosni i Hercegovini Ekmečić završava riječima kako se „nakon ulaska Srbije i Crne gore u rat, po bosanskim selima nemilice odvija uzajamna verska istraga“ i da „kad pravoverni jedne vere krenu na pravoverne druge vere, to je ono što se naziva *jugoslavenskom istorijom*“.¹³⁵

Islamskom fanatizmu se Ekmečić ponovo vraća kada piše o otporu okupaciji, a posebno je interesantno umanjivanje doprinosa otporu hrišćanskog stanovništva.¹³⁶ Za razliku od tvrdnji Radeta Petrovića, Ekmečić otpor okupaciji smatra islamskim te da je „pokušaj da se otporu okupaciji dade neki nacionalni smisao imao za posljedicu da sam sultan, kao verski poglavar muslimana, tome okrene leđa“.¹³⁷

U svom narednom djelu „*Dugo kretanje između klanja i oranja – Istorija Srba u Novom veku (1492 – 1992)*“ Milorad Ekmečić je sintetizirao sva svoja dotadašnja pisanja i razmišljanja o historiji srpskog naroda od kraja 15. stoljeća. U sklopu tog rada ponovo je pristupio temi Velike istočne krize u kojoj nije, osim promjenjenog konteksta, ponudio ništa novo u odnosu na

¹²⁹ Ibidem.

¹³⁰ Uporediti sa pristupom Ibrahima Tepića: Tepić 1988, 437.

¹³¹ Ekmečić 1989, 311.

¹³² “On govori o alpskom teretu koji leži na leđima hrišćanskog sveta i u tim trenucima svedočenja velikih zločina po bosanskim selima, on nema lepih reči o islamskoj veri koja to dopušta” Ibidem, 312

¹³³ Ibidem.

¹³⁴ Vidjeti detaljnije u: Ekmečić 1989, 312-313.

¹³⁵ Ekmečić 1989, 313.

¹³⁶ Ibidem, 329.

¹³⁷ Ibidem, 330-331.

svoje ranije radove. Ipak, zbog nešto moduliranog pristupa temi, bitno je da obradimo i ovo djelo.

Sada još veći fokus stavlja na pristupu bosanskih muslimana islamu. Tako za pokret Husein-kapetana Gradaševića veli da se bosanska vlastela „još jednom dizala u ime pravovernog tumačenja tradicionalnog islama.¹³⁸ U odnosu prema srpskim nacionalnim programima Ekmečić kaže da su „Turska država i bosanski muslimanski posednici zaista bili smrtni neprijatelji svih srpskih planova da iz dubine pripreme revoluciju za oslobođenje“.¹³⁹

Djelo obiluje asocijacijama na islam kao religiju. Tako naprimjer za izgradnju puteva tokom 1869. godine u Bosni i Hercegovini poziva se na pisanje jednog srpskog lista u kojem stoji da su „turski inženjeri obično pred sobom vodili psa, pa kuda on prođe onda efendija put beleži“.¹⁴⁰ Posebno su zanimljiva njegova „nova“ ramišljanja o djelovanju srpskih tajnih organizacija. Ekmečić kaže da su „pokušaji srpskih tajnih organizacija od 1849. do 1878. da pridobiju muslimansku elitu u svim susednim pokrajinama, a najviše u Bosni i Hercegovini, bili deo istorijskih priprema same te muslimanske elite da stvara svoju ideologiju i svoj sopstveni pokret za usklađivanje sa evropskim razvojem toga vremena.“¹⁴¹

U poglavlju o Velikoj istočnoj krizi Ekmečić lamentira o otetim seljaškim baštinama, ponovo ponavlja tezu o plemićima koji iskorištavaju samo jednu kmetovsku porodicu, samo drugačijim stilom.¹⁴² Zatim dodaje antropološki zaključak da je „odatle i sklonost uživanju karakteristika koja nije ista kod hrišćanina i muslimana“.¹⁴³ Za ustanke tokom 19. vijeka u Bosni i Hercegovini veli da je to „jedna permanentna agrarna revolucija“¹⁴⁴ i da su sve te „revolucije“ praćene „izuzetnim patnjama donjih klasa koje bi se mogle upoređivati samo sa stanjem civilizacije pre pronalaska pisma“.¹⁴⁵ I dalje insistira na nasilničkom ponašanju vlastele prema hrišćanskom stanovništvu. Bježanju stanovništva na austrougarsku teritoriju daje novu odrednicu – etničko čišćenje.

¹³⁸ Ekmečić 1998, 262.

¹³⁹ Ibidem, 263.

¹⁴⁰ Ibidem, 266.

¹⁴¹ Ibidem, 264.

¹⁴² Umjesto formulacije “nije rijedak slučaj” sada koristi “dosta je slučajeva”.

¹⁴³ Ekmečić 1998, 277.

¹⁴⁴ “Britanski konzul je bio uvjeren da postoje tajni odnosi između ruskog konzulata u Sarajevu i vođa ovih nemira.” Radušić 2013, 116.

¹⁴⁵ Ekmečić 1998, 278.

Novitet ovog djela je što „verski fanatizam“ sada pripisuje isključivo bosanskim muslimanima.¹⁴⁶ Dok u djelu „Ustanak u Bosni 1875 – 1878.“ Ekmečić kaže da je ustanak „događaj prvog reda u istoriji vjerske tolerancije na Baklanu u oba smjera“, podrazumijevajući pod tim i ustanička nasilja, sada je „drugi smjer“ potpuno vezan uz bosanske muslimane. Za akcije ustanika na gradove kaže da su imali teškoća jer su gradovi bili „bastioni verske mobilizacije“.¹⁴⁷ Ponovo se vraća donošenju pokrivača sa groba Poslanika u Sarajevo. Sada veli da je „u Sarajevo donesen pokrivač sa groba proroka Muhameda“ i da se „pazilo da se ne čupaju svete dlake, jer bi bosanski moljci pokrov brzo pojeli“.¹⁴⁸ Ponavlja navode o mobilizaciji i zločinima koje je iznio Evans, a listu zločina koje je Despotović dostavio carigradskoj konferenciji sumirao je riječima: „navedeni su slučajevi najegzotičnijih ubistava koje je istorija svetskog kriminaliteta poznavala – dvadeset ljudi na kućnom ognjištu kao jarci zaklani“. Zatim donosi asocijacije da su „među imenima žrtava i dedovi i pradedovi četvorice kasnijih uglednih intelektualaca, a među ubicama Ahmed-aga Pozderac, predak jednog kasnijeg slavnog vođe u ratu protiv nacizma“. Ponovo se poziva i na šovinističke izjave biskupa Štrosmajera za koje tvrdi da su bile „opšti prosek stava evropske kulture onoga doba“.¹⁴⁹

Pitanje otporu okupaciji Ekmečić u ovom djelu smješta u panislamski kontekst. Smatra da su „jedan bošnjačko-albanski komitet ili klika kako ga ruski poverljivi izveštaji nazivaju, organizovali otpor ulaska srpske vojske na Kosovo (Prizrenska liga) i habzburške u Bosnu i na Kosovo“. Iza ovog panislamskog pokreta, po Ekmečiću, stoji sultan sa Vojnim ministarstvom carstva.¹⁵⁰

¹⁴⁶ „Vukalović se uspešno nosio sa turskom vojskom, u kojoj domaći muslimani dodaju naglašeni verski fanatizam.“ Ibidem, 280.

¹⁴⁷ Ibidem, 290.

¹⁴⁸ Ibidem, 294.

¹⁴⁹ Ibidem, 294-295.

¹⁵⁰ Ibidem, 297; Protiv velikih sila muslimani organizuju četiri „lige“ – albanska, arapska, kurdska i bosanska. Ipak je glavna posljedica Berlinskog kongresa 1878. što je s ovim prvim istorijskim proglašenjem ujedinjenja matičnih pokrajina srpskog naroda, vezana pojava modernog panislamizma. Kao što je Srpska revolucija 1803 – 1815. bila praćena prenošenjem vahabitskog pokreta na evropsko kopno, panislamizam 1876-1878. je predstavljao drugu veliku fazu u evoluciji modernog islamskog fundamentalizma. Ibidem, 298.

4. 4. Proširene i rezimirajuće perspektive

Vrlo značajan događaj za historiografiju Velike istočne krize je organizovanje međunarodnog naučnog skupa u Sarajevu 1975. godine povodom 100-godišnjice ovih događaja. Veliki broj autora gotovo sa svih kontinenata je doprionio nizom naučnih radova rasvijetljavanju pojedinih pitanja iz vremena Velike istočne krize. Historičari su nastojali istaknuti određena pitanja iz Velike istočne krize koja su smatrala značajnijim, dati ocjene dotadašnje historiografije, ponuditi nova tumačenja i nove izvore, osloboditi historiografiju određenih „zastarijelih“ narativa i pristupa, upozoriti na određena problematične pristupe, i utjecati na kurs kojim će se kretati naredni historičari pri obrađivanju ove važne teme.

Nakon ovog naučnog skupa je izdat i zbornik u kojem su objavljeni svi radovi koji su prispjeli i prezentirani. Ovdje ćemo nastojati razmotriti one radove koji su djelo jugoslavenskih historičara i analizirati njihov odnos prema ulozi i značaju bosanskih muslimana tokom Velike istočne krize. Veliki je broj radova u ovom zborniku ali se ne dotiču svi, ni parcijalno ni ukupno, pitanja uloge i značaja bosanskih muslimana, pa ćemo obraditi samo one u kojima se očituje autorov stav prema njima.

U radu „*Pokušaj pacifikacije hercegovačkog ustanka 1875. posredovanjem predstavnika evropskih država*“ Božo Mađar slijedi stavove Ekmečića po pitanju poreskih opterećenja i pravnog položaja hrišćana u Bosni i Hercegovini, smatrajući ih surovim. U radu se ističe nemogućnost temeljitog sprovođenja reformi zbog „otpora fanatizovanih feudalaca koji u reformama vide napad na islam“, ali i da je Porta, koja je radila na sprovođenju reformi da bi ugušila ustanike, „raspirivala vjersku mržnju“.¹⁵¹

U radu Hasana Škapura „*Turski dokumenti o bosanskom ustanku 1875 – 78.*“ upozoravaju se historičari na postojanje obimne, do tada zapostavljene, arhivske građe osmanske provenijencije o ustanku u Bosni i Hercegovini, a koji su do tada (1975. godina) uglavnom bili zanemareni od strane naših naučnika. Zato se autor uglavnom posvetio u ovom radu evidentiranjem stanja arhivske građe, njene rasprostranjenosti po arhivima i njenu tematiku.

¹⁵¹ Mađar 1977, 311.

I Škapur slijedi opći kurs historiografije svog doba pa ratovanje ustanika karakterizira kao opšti narodno-oslobodilački pokret. Što se toka ustanka tiče, u radu se samo dotiče pitanja ponašanja i djelovanja bosanskih muslimana. Cilj mu je bio da prikaže raspoloženje muslimana i njihovo izigravanje pomoći osmanskoj vlasti u suzbijanju pobunjenika. Takođe aludira na napetosti koje su vladale između osmanskih činovnika i bosanskih muslimana, te njihov otpor reformama. U posebnom fokusu autora je dezerterstvo muslimanskih vojnika (od 1000 potrebnih uz propagandu se skupi 20-30 ljudi). Dezerterstvu su, po Škapuru, bili skloni ljudi raznih profesija, od širokih narodnih masa do begova i uleme.

Posebno je zanimljivo nastojanje Škapura da i bosanskim muslimanima pripíše zasluge za ustanak, prevashodno tvrdnjom o njihovoj pasivnosti. Tako navodi da su „putevi borbe bili raznoliki, ali ciljevi istovjetni“ te da „ma kakvi motivi ove pojave bili i ma kako se oni interpretirali ne može im se osporiti njihov utjecaj na ishod mnogih vojnih akcija, koristan udio u ustaničkom pokretu i kasnijem određivanju političkog statusa ovih krajeva prema Turskoj carevini“.¹⁵²

Petko Luković u radu „*Nekoliko podataka o bitnijim obeležjima partizanskog ratovanja ustanika u Hercegovini i Bosni, 1875 – 1878.*“ daje osvrt na ustanak kroz prizmu vojne aktivnosti ustanika i otkriva nam nekoliko zanimljivih podataka o bosanskim muslimanima. Luković ističe da su muslimanska sela, naročito u Bosni, ali i u Hercegovini, često bila napadana od strane ustanika. Takođe ističe da je prevashodni cilj napada ustanika bio zaplijena stoke. O većim vojnim akcijama ustanika u Hercegovini nije bilo mogućnosti sve do „spajanja sa crnogorskom vojskom početkom jula 1876.“ kada ustanici počinju „direktno napadati *turske gradove*“.¹⁵³ Na kraju Petković zaključuje da se „borbena dejstva ustanika u Bosni i Hercegovini karakterišu kao partizanski rat“ i da ustanak „predstavlja borbu naoružanog i obespravljenog dela naroda protiv dugovekovnog stranog zavojevača, tj. turskog okupatora“ koji je „zamenjen ništa snošljivijim austrougarskim“.¹⁵⁴

¹⁵² Škapur 1977, 104.

¹⁵³ Luković 1977, 214.

¹⁵⁴ Ibidem, 226 - 227.

Posebno pažnju privlači rad Andrije Nikića „*Hercegovački ustanak u svijetlu novih izvora*“¹⁵⁵ u kojem je autor ponudio odgovore na neka od ključnih pitanja hercegovačkog ustanka kroz arhivsku građu u Rimu (Arhiv kongregacije za raširenje vjere i Arhiv franjevačkog reda), u Mostaru (Arhiv Hercegovačke franjevačke provincije i Biskupskog ordinarijata), te arhivsku građu franjevačkog samostana u Fojnici, Kraljevoj Sutjeski, Kreševu, Imotskom i Gučkoj Gori.¹⁵⁶ Dakle, izvori su dominantno katoličke sveštenečke provenijencije.

I u ovom radu se ističe nasilje i samovolja muslimanskih zemljoposjednika. Tako Nikić navodi da kršćani nisu imali nikakve sigurnosti u sferi života, časti i imetka te da se „turski fanatizam prema raji iskaljivao na slijedeći način: tlačiti je, ponižavati je i oduzeti joj svako građansko pravo i sve to s neuporedivom zloćom, u ime vjerskog i političkog prvenstva“.¹⁵⁷ Posebno se u ovom radu insitira na sintagmi „turski zulum“.

Za definiranje odnosa između muslimana i kršćana autor se najviše poziva na djelo Paškvala Buconjića koji smatra da bi za rješenje socijalnog sukoba između seljaka i Turske vlasti „trebalo mijenjati prirodu muslimana“ i da bi „trebalo paralizirati slijepi fanatizam i grubu osornost koja sve remeti“.¹⁵⁸

Od izuzetnog značaja za Veliku istočnu krizu su konzulski izvještaji evropskih sila iz Bosne i Hercegovine. Historičar Rade Petrović je izučavanjem građe italijanskih arhiva naučnom skupu doprinio radom „*Pokret otpora u Bosni i Hercegovini protiv austrougarske okupacije 1878. godine (Prema izvještajima Talijanskog konzulata u Sarajevu)*“.¹⁵⁹ Rade Petrovića se bavio problemom okupacije koja se u dosadašnjoj historiografiji s razlogom izdvajala i obrađivala zasebno¹⁵⁹ iako jeste dio cjeline nazvane Velika istočna kriza, zbog niza jako zanimljivih podataka, ali i samog pristupa autora, važno je da analiziramo ovaj rad. Takođe, historičar Petrović je jako važan za temu ovog rada jer je u nekoliko navrata nastupio protiv trendova koji su bili aktuelni u ovdašnjoj historiografiji. Napisao je predgovor jugoslavenskom izdanju putopisa Šarla Ilijarta i tu upozorio da „Ilijart rijetko razlikuje domaćeg Muslimana od

¹⁵⁵ „Povodom diskusije o ovim pitanjima, a posebno referata Andrije Nikića, Rade Petrović je ukazao na potrebu naučnog prevazilaženja romantičarskog pristupa onovremenim odnosima, podvlačeći naročito značaj objašnjenja riječi Turci i Muslimani. To bi trebalo da bude i konkretan doprinos ovog naučnog skupa.“ Hadžibegić 1977, 434.

¹⁵⁶ Nikić 1977, 315.

¹⁵⁷ Ibidem, 320.

¹⁵⁸ Ibidem, 331.

¹⁵⁹ Petrović 1979, 15.

Turčina“,¹⁶⁰ a zatim i u ovom radu upozorio da se „i savremena literatura ponekad toga teško oslobađa“¹⁶¹. Ovom pitanju se Petrović ponovo vraća 1978. godine referatom iznesenim na naučnom skupu o austrougarskoj okupaciji Bosne i Hercegovine pod nazivom „*Pokret otpora protiv austrougarske okupacije 1878. godine u Bosni i Hercegovini*“. U tom radu Petrović je na osnovu izvora engleske i italijanske provenijencije predstavio proces okupacije Bosne i Hercegovine u širem kontekstu koji podrazumijeva cijelu 1878. godinu. Smatra da se treba „dosta pažnje posvetiti i analizi značaja i tumačenja nekih riječi, kao što su: fanatizam, Turci, kršćani i sl.“, a zatim ističe i da se „fanatizam najčešće u izvorima veže za muslimansko stanovništvo i islamsku vjeru“.¹⁶² Za temu ovog rada je jako važna tvrdnja Petrovića da „smo danas u stanju o tome da razgovaramo sa manje emocija, a više argumenata za analizu“.¹⁶³ O nominaciji u izvorima kaže da je „razlika između termina Turci i Muslimani jasna, pa i u izvorima to može da se vidi“ te upozorava da je „sve ovo potrebno precizno razlikovati jer se u protivnom upada u greške, u ranijoj historiografiji dosta prisutne, ali koje i danas ako se ne izbjegavaju mogu da unesu dosta nepovjerenja u objektivnost tumačenja procesa koji su se ovdje dešavali“.¹⁶⁴

U poglavlju pod nazivom „Odnos Turci (Osmanlije) i Muslimani“ ističe da izvještaji iz italijanskog konzulata redovno prave razliku između Turaka (Osmanlija) i domaćih Muslimana (Slavena)¹⁶⁵ što nije odlika drugih izvora. Petrović smatra da se ta razlika „bitno odražavala na prilike u Bosni i Hercegovini“.¹⁶⁶ To potvrđuje izjavom bosanskog valije Mazhar-paše koji veli da ukoliko osmanska vlada želi zadržati Bosnu i Hercegovinu pod svojom upravom „mora kao nekada sve ove tvrdoglavce bez milosti i milosrđa progoniti u Anadoliju, jer s njima je svaki napredak i kulturni rad nemoguć“.¹⁶⁷ Na mnogo primjera Petrović ukazuje na razliku između Osmanlija i bosanskih muslimana i smatra da je napetost između ove dvije grupe doživjela vrhunac 1878. godine. Na osnovu izvještaja konzula Usiljija vidimo da su kršćani Konjica bili

¹⁶⁰ Ilijart 1981, 6.

¹⁶¹ Petrović 1977, 346.

¹⁶² Petrović 1979, 20.

¹⁶³ Ibidem, 20.

¹⁶⁴ Ibidem.

¹⁶⁵ Ovdje vidimo nesklad između narodnosne i političke odrednice.

¹⁶⁶ Petrović 1977, 346.

¹⁶⁷ Ibidem, 347.

žrtve nasilja protjeranih Nikšićana, stanovnici Sarajeva žrtve nasilja Hadži Loje, a bosanski muslimani zbog loših uvijeta primorani na dezertiranje iz osmanske vojske.¹⁶⁸

Iz Usiljijevih izvještaja vidimo kakvo raspoloženje vlada među bosanskim muslimana, dominantno u Sarajevu, gdje je stolovao u toku 1878. godine. Ovo raspoloženje moglo bi se sumirati u antireformsko i antiokupatorsko. Ono što je interesanto jeste da italijanski konzul, iako povremeno detektira antihrišćansko raspoloženje sarajevskih muslimana, naglašava njihovu sklonost za saradnju sa nemuslimanima u interesu borbe protiv Austro-Ugarske. U skladu s tim konzul navodi i konkretne mjere koje su na tom planu poduzimane. Takođe, Usilji povremeno evidentira i „muslimanski fanatizam“ ali on nije u fokusu¹⁶⁹.

U kontekstu fanatizma, a i informacija koje su u medijima plasirane iz Bosne i Hercegovine i u toku ustanka, signifikantan je i izvještaj Usiljija u kojem on skreće pažnju „na pokušaj listova u Hrvatskoj i Dalmaciji da ove demonstracije protiv okupacije prikažu kao manifestacije religioznog fanatizma protiv katolika“.¹⁷⁰ Konzul dalje navodi „da ništa ovo ovoga nije bilo“ i da je „dovoljno reći da su i u momentu najveće opasnosti i najvećeg komešanja naroda, to jest devetog prije podne, obavljani u lokalnoj katoličkoj školi, u blizini crkve, godišnji ispiti, na svečan način, sa učešćem vlade i konzularnog kora, bez ikakve navale i pobunjenika, čak u blizini crkve i škole, uprkos, što je bila poznata činjenica, da su svi katolici, kao i njihov kler, bili pristaše austrijske okupacije“.¹⁷¹ Zatim dodaje Usilji „da su prošli nemiri imali karakter isključivo politički, a nikako religiozni, i da su novine koje smišljenom šutnjom i lažima nastoje da prikriju njihov karakter, nemaju drugi cilj nego da daju lažan pravac javnom mišljenju Evrope, zbog njihovih posebnih ciljeva“.¹⁷²

Zaključak koji donosi u svom radu Petrović za nas je jako značajan. U njemu se primjećuje da Petrović slijedi pravac historiografije koji je Ekmečić odredio, ali tu ne staje. On smatra da je ustanak rasplamsao polemiku o „historijskom pravu“ na Bosnu i Hercegovinu, a za pitanje otpora okupaciji kaže da predvodničku ulogu u okupljanju svih suprotstavljenih strana tokom ustanka imaju muslimani. Distanciranje muslimana od osmanske vlasti utjecalo je na

¹⁶⁸ Ibidem, 350 - 351.

¹⁶⁹ Ibidem, 355, 359.

¹⁷⁰ Ibidem, 362.

¹⁷¹ “Niko od njih, pored sve uzbuđenosti u kojoj su bili tih dana kako muslimani tako i pravoslavci, nije pretrpio ni najmanji akt neprijateljstva, ni najlakšu uvredu.” Ibidem.

¹⁷² Ibidem.

njihovo okretanje prema stanovnicima Bosne i Hercegovine drugih konfesija (naravno ne u apsolutnom broju) i vodilo prema formiranju nacionalnog identiteta.¹⁷³

Značajan doprinos dao je Šime Peričić radom „*Odjek bosansko-hercegovačkog ustanka (1875 – 1878.) u zadarskom Narodnom listu*“. Ovaj rad je zanimljiv iz čisto historiografskog ugla i načina sagledavanja određenih pitanja u modernoj literaturi pa i u radovima sa skupa na koji je prijavljen ovaj rad. Narativu o „vjekovnom turskom ropstvu“ koji je prisutan posebno u radovima Petka Lukovića, Grgura Jakšića i Andrije Nikića, Peričić kritički pristupa. On smatra da je ovaj narativ imao svoju refleksiju i u ustanku tvrdeći da se „stalno naglašavalo i isticalo geslo o oslobođenju južnoslavenskog naroda od turskog vjekovnog robovanja, kao neke vrste *lajtmotiva ustanika*“.¹⁷⁴ Peričić takođe tvrdi da je taj narativ rezultat romantičarskog zanosa i da „nije imao dovoljno čvrstih osnova“.¹⁷⁵

4. 5. Ibrahim Tepić

Domaća historiografija ustanka patila je od nedostatka sistematskog istraživanja pisanja ambasadora, konzula i štampe Velikih sila. Vremenom su se pojavila djela koja su ponudila jednu novu sliku za razmatranje događaja u Bosni i Hercegovini između 1875. i 1878. godine. Ibrahim Tepić u djelu „*Bosna i Hercegovina u ruskim izvorima 1856 – 1878.*“ je prikazao dokumente iz ruske arhive, pisanje ruske štampe i ruskih konzula u Bosni i Hercegovini. Ova knjiga je ponudila jednu široku lepezu analize pisanja ruskih konzula o događajima iz vremena pred i tokom ustanka, pa je danas nezaobilazna u istraživanju. Po pitanju uzroka ustanka “Tepić je na osnovu ruske građe prednost dao socijalno-ekonomskih nad političkim uzrocima ustanka”, a takođe “slaže se s Ekmečićem, a upućuje da i ruska građa na to ukazuje, da su ustanci u Hercegovini i Bosni imali različite osnove”.¹⁷⁶

¹⁷³ “Rušenje turskih okvira u kojima se razvila istorija muslimanskog stanovništva i svojom konkretnom borbenom akcijom protiv austrijske okupacije, za Muslimane nastaju značajne promjene. S vremenom oni će se sve više uključivati u širok slavenski front naših nacionalnih pokreta sa njihovom antitudinskom orijentacijom.” Ibidem, 372-373.

¹⁷⁴ Cilj nam je ukazati na refleksije raspoloženja iz vremena ustanka na kasniji naučni pristup tom pitanju.

¹⁷⁵ Peričić 1977, 396.

¹⁷⁶ Radušić 2013, 258.

Kada je u pitanju ruska politika prema osmanskoj vlasti u Bosni i Hercegovini treba imati u vidu da je politika Rusije značajno otežavala održavanje osmanske vlasti i da su ruski “javni i tajni agenti rovarili protiv vlasti i sultana gdje god i kad god su za to imali priliku”.¹⁷⁷ U tom kontekstu treba biti posebno obazriv na podatke koji se iznose u ruskim konzulskim izvještajima i ruskoj štampi.¹⁷⁸

I za ruskog konzula Kudrjavceva u Sarajevu bosanski muslimani su “ovdašnji Turci”. On takođe smatra da je pojava “saosjećanja” i uključivanja muslimana u suprotstavljanju teškim poreskim opterećivanjima stanovništva u Hercegovini rezultirala političkim manevrom osmanskih vlasti koje su “da bi to spriječile potrudile da muslimanske seljake odvoje od hrišćana na taj način što su ih počeli ubjeđivati da bauk slavjanizma ustaje na turcizam” i da su “na taj način vlasti uspjele ne samo da zasljepe neuke seljake-muslimane i da ih odvoje od hrišćana već da u njima izazovu i fanatizam”.¹⁷⁹ Dakle, Kurdjavcev smatra da je fanatizam kod muslimana politički programiran početkom ustanka. Sam Tepić oprezno pristupa pisanju konzula, ruskih historičara, a posebno pisanju štampe, što se ogleda u ocjenama da je Jeliseeva “preuzela bez dovoljno kritičnosti i upoređivanja”, da štampa “bez ikakve rezerve ocjenjuje”, a ukazuje i na percepciju bosanskih muslimana u ruskoj štampi iznoseći ocjenu autora da su “povratnici postali žrtve muslimanskog fanatizma i begovske osvete”.¹⁸⁰

U knjizi Ibrahima Tepića vidimo komplementarnost odnosa ruske i austrijske javnosti prema ustanku jer se ruska štampa često, u nedostatku vlastitih reportera, poziva na tvrdnje austrijske štampe.¹⁸¹ Tepić ukazuje i na dvostruke standarde u ruskim izvještajima kada kaže da

¹⁷⁷ Ibidem, 255.

¹⁷⁸ “U cilju zadobijanja prednosti u Istočnom pitanju neke velike sile su koristile postojanje hrišćana u Bosni i Hercegovini i značajno doprinosile svrstavanju dijelova bosanskohercegovačkog stanovništva na suprotne strane. To se posebno odnosi na Rusiju i Austriju/Austro-Ugarsku. U ostvarivanju tog cilja njihovi konzularni predstavnici na terenu biraju i friziraju informacije o odnosima u bosanskohercegovačkom društvu kako bi se potvrdila već unaprijed zadana negativna slika i dokazala neophodnost promjene gospodara nad Bosnom i Hercegovinom. U tom smislu često se šire neistinite informacije o netrpeljivosti i mržnji među pripadnicima različitih vjerskih grupa, a osmanska uprava nastoji pokazati kao potpuno neuspješna i nepravedna.” Ibidem, 149.

¹⁷⁹ Tepić 1988, 366-367; “Sredinom avgusta ‘Sanktpeterburgskie vedomosti’ su prenosile vijesti o odjeku druge Derviš-pašine proklamacije od 23. jula koja je, prema ovoj ocjeni, samo podsticala islamski fanatizam, jer su u njoj, između ostalog, zahtijevalo obavljanje u crkvama i džamijama molitvi za pobjedu sultanovog oružja.” Tepić 1988, 377.

¹⁸⁰ Ibidem, 372.

¹⁸¹ “Dopisnik ‘Augsburger Zeitung’ iz Cetinja je 19. jula javljao da je u sukobu ustanika i vojske kod Nevesinja poginulo 12 vojnika. Vojska je izgubila 50 konja. Mnogo begova je poginulo ili ranjeno. Teško je ranjen, po svom fanatizmu poznati, Selim-aga Forta. Ustanak je, prema ocjeni dopisnika, sve više poprimao elemente vjerskog sukoba.” Ibidem, 375.

je „pomalo prikrivajući detalje u svom izvještaju“ ruski član konzularne misije Jastrebov relativizirao nasilja ustanika, a u prvi plan stavljao muslimansko nasilje i „kriveći za početak ustanka muslimane“.¹⁸²

Komentarišući rusku štampu Tepić veli da su „političku stranu ustanka nastojali pojedini komentatori da pomalo pojednostave, pa čak i da je do kraja vulgarizuju“ te da „jedan od njih navodi da su se hercegovački hrišćani odvažili pobuniti protiv turskih vlasti i svojih zemljoposjednika rukovodeći se pobudama čisto religioznog i socijalnog karaktera i uopće su bili daleko od bilo kakvih političkih stremljenja“.¹⁸³ Tepić takođe ističe da su vijesti u ruskoj štampi bile i rezultat slavjanofilske propagande tako što „se na čitaoce lista djelovalo podvlačenjem religioznog sukoba u Hercegovini“.¹⁸⁴

Ustanak u Bosni nije bio u fokusu i nije mu pridavan onaj značaj koji je imao ustanak u Hercegovini u ruskim konzulskim izvještajima i ruskoj štampi. I ovdje je „osnovni cilj borbe seljaka bio definisan kao borba protiv eksploatacije od strane begova i zakupnika“.¹⁸⁵ U nedostatku redovnih vojnih trupa „civilne vlasti orijentisale su se na formiranje bašibozučkih jedinica, ali i na formiranje posebnih jedinica po gradovima koje su predstavljale samostalnu begovsku organizaciju“.¹⁸⁶ Fokus ruske štampe početkom bosanskog ustanka (iako su vijesti dosta kasno stizale) je ukazivanje na negativnu recepciju ustaničkih dokumenata u kojima pozivaju bosanske muslimane na saradnju isticanjem suprotnosti u kojoj stoje sa osmanskim vlastima i samim sultanom, a zatim i sušta suprotnost tome kada se tvrdi da „bosanski Srbi ne ustaju protiv turskih činovnika već protiv begova“ praćeno tvrdnjom „da se u Bosni sada vodi jedna vrsta krstaškog rata“.¹⁸⁷

I ovdje se potencira tvrdnja da osmanske vlasti podstrekavaju ustanak već „samim tim što uslijed nedostatka vojske angažuju bašibozuke u koje odlaze ratnički raspoloženi feudalc

¹⁸² Ibidem, 384.

¹⁸³ Ibidem, 395; Bitno je napomenuti da je u ranijim izvještajima Kudrjavcev isticao stav ustanika da oni nemaju ništa protiv sultana i da se ne bune protiv njegove vlasti već protiv onih koji zloupotrebljavaju sultanovu vlast. Ibidem, 382.

¹⁸⁴ Ibidem, 395.; „Ustanak je prema ovim ocjenama bio ‘počeo poprimati karakter religioznog neprijateljstva, borbe hrišćana protiv islamizma’. Razloge za ovakve pojave komentator je nalazio isključivo u muslimanskom fanatizmu koji podgrijevaju turske vlasti, fanatizujući tako muslimanski narod. Zato se on zalaže za primjenu ‘osvete’. Svaki hrišćanin, prema ovoj ocjeni, ima velikog ‘razloga da se sveti Turčinu.’” Ibidem, 395.

¹⁸⁵ Ibidem, 423.

¹⁸⁶ Ibidem, 424.

¹⁸⁷ Ibidem, 425-426.

ponašajući se tamo divlje“.¹⁸⁸ Takođe, kao i u slučaju hercegovačkog ustanka, naglašavaju se pljačkaške i rušilačke akcije ustanika u muslimanskim selima. Posebno je interesantan izvještaj Kudrjavceva u kojem objašnjava raspoloženje muslimanskih prvaka u Sarajevu krajem 1875. godine kroz jedan telegram koji su uputili u Istanbul, i u kojem optužuju vladine činovnike da su učinili stanje raje u Bosni i Hercegovini nesnošljivim, i isprovocirali sukobe muslimana sa njima.¹⁸⁹ Vjerovatno je namjera konzula u ovom izvještaju bila potvrđivanje ranijih teza da su osmanske vlasti fanatizirale muslimane da bi se lakše obračunali sa ustanicima.

Za bosanske katolike konzul veli da stoje na strani begova uplašeni da bi im pravoslavlje moglo dokinuti slobodu koju im daje islam. U tom duhu tvrdi da su „u Bosni samo pravoslavni bili ti koji su izloženi udaru turskih organa gonjenja i islamskog fanatizma.“¹⁹⁰

Zbog pristupa drugih historičara pitanju regrutovanja bosanskih muslimana jako nam je važno razmotriti Tepićev pristup. Tepić smatra da je angažovanje domaćeg muslimanskog stanovništva i bašibozučkih odreda bilo najjeftinija i najefikasnija metoda ugušivanja početka ustanka. Međutim, kako to nije dalo očekivanog rezultata, u aprilu 1876. godine valija je pozvao *sve* muslimane na naoružavanje. Tepić smatra da ta naredba nije imala bukvalno značenje „već se odnosilo na naoružavanje pripadnika gornjih socijalnih slojeva, a imalo je svoju osnovu u spahijskoj organizaciji“.¹⁹¹ U historiografiji je izvjestan značaj dobilo i donošenje pokrivača sa groba Poslanika. Tepić smatra da je regrutovanje spahija pokazalo se nedovoljnim te je trebalo „podići duh bosanskih muslimana“ pa su se „najviše osmanske vlasti odlučile da pristupe neposrednom uticaju na proislamsko raspoloženje stanovnika“.¹⁹² Ovom pitanju će se Tepić vratiti nešto kasnije navodeći da se donošenje pokrivača sa groba Poslanika reakcija na vijesti (posebno na vijesti o Rajhštatskom sporazumu) da bi ubrzo mogla uslijediti okupacija Bosne i Hercegovine od strane Austro-Ugarske i da je taj čin išao u pravcu pripreme bosanskih muslimana za otpor Monarhiji.¹⁹³

¹⁸⁸ Ibidem, 428.

¹⁸⁹ Ibidem, 431.

¹⁹⁰ “Zato je položaj pravoslavnih hrišana stalno isticao kao najgori, dok je za katolike pisao da su oni ostali po strani, da su njihovi sveštenici uspjeli da svojim držanjem prema turskim vlastima sačuvaju od razaranja crkve, škole i uopšte ljude.” Ibidem, 435.

¹⁹¹ Ibidem, 437. Stav da su gotovo svi muslimani regrutovani vidjeli smo kod Čubrilovića, kao i kod Ekmečića.

¹⁹² Ibidem, 439.

¹⁹³ Ibidem, 475, 476.

Ruski konzul Kudrjavcev došao je u sukob sa engleskim konzulom Holmsom baš po pitanju bosanskih muslimana. Tepić primjećuje da je priključenje Bosne Srbiji Kudrjavcev „sve vrijeme smatrao kao normalnu stvar“ i otuda njegovo protivljenje Holmesovim stavovima (po njegovim pretpostavkama) da se u Bosni zavede „energična uprava turskog paše“. ¹⁹⁴

Kada je u pitanju reformiranje osmanske uprave u Bosni i Hercegovini Kudrjavcev je smatrao da „treba oduzeti oružje od muslimana“ i isticao njihovo oduševljenje za budući rat Carstva protiv Rusije. ¹⁹⁵ Kao i kod Ekmečića, i u ruskim ruskoj štampi se insistira na usmjeravanju negativnog raspoloženja bosanskih muslimana zbog reformi prema hrišćanima ¹⁹⁶. U izvještaju u „Moskovskie vedomosti“ se donosi tekst iz „Deutsche zeitunga“ u kojem stoji da se „muslimansko stanovništvo u Bosni ogorčeno objavljivanjem novih reformi, latilo oružja i masovno ubijalo hrišćane“ te se navodi da je „jedna grupa, navodno od 300 ljudi, potražila spas u bjekstvu na austrijsku teritoriju, ali ih je polovina našla smrt u rijeci Uni“. ¹⁹⁷

4. 6. Rezime i ocjena istraživačke i analitičko-intepretativne historiografije

Moderna analitička i na kritici izvorne građe utemeljena historigrafija dala je nemjerljiv doprinos rasvjetljavanju dešavanja u Bosni i Hercegovini tokom Velike istočne krize. Veliki broj značajnih pitanja je rasvijetljen. Možemo slobodno usvojiti Ekmečićev stav da je odveć kreirana „historiografija o ustanku“. Događaji su promatrani iz svih uglova u većoj ili manjoj mjeri. Najavljena Čubrilovićevom knjigom a zatvorena Ekmečićevom odslikava i dva različita ugla promatranja događaja. Nesumnjivo je da je zbog društveno političkih okolnosti, Ekmečićev pristup imao većeg značaja i da je izvršio veći utjecaj na domaću historiografiju. Ipak, ono što je ostalo „ispod stola“ i što je nailazilo na sporadične otpore (Škapur, Petrović, Peričić) jeste pitanje uloge i značaja bosanskih muslimana tokom Velike istočne krize. Danas, kada se iščitava sva ta literatura, osjećaju se refleksije stavova prema bosanskohercegovačkim muslimanima iz evropskih putopisa i romantičarske historiografije na ovu istraživačku i analitičko-intepretativnu

¹⁹⁴ Ibidem, 447.

¹⁹⁵ Ibidem, 450, 451; Kasnije je Kudrjavcev promijenio stav: Istovremeno, svi stanovnici Bosne su strahovali od mogućnosti rata sa Rusijom.” Ibidem, 454.

¹⁹⁶ “Derviši su i dalje pokušavali da što više fanatizuju muslimane.” Ibidem, 456.

¹⁹⁷ Ibidem, 452.

historiografiju. Naveli smo niz primjera u kojima se nudi gotovo identična slika o muslimanima, ali i općenito, narativ koji je prisutan u toj literaturi o osmanskoj državi i islamu kao religiji, koji je prisutan i u ranijim djelima. Ocjenu Marije Todorove koju smo naveli za romantičarsku historiografiju, prema našem mišljenju, važi i za ovu historiografiju, naravno uz izuzetke. Razloga je mnogo. Jedan se vjerovatno krije i u tvrdnji Edina Radušića da je ova historiografija „polazila s pozicija da je pravi put bila promjena, promjena koja je trebala voditi ka ujedinjenu srpskog naroda i jugoslavenskih naroda“¹⁹⁸ a kako su bosanski muslimani u toku ustanka stajali na suprotnoj strani tako su oni u ovoj literaturi „kažnjeni“.

Koliko je snažan otpor bio prema promjeni tog pristupa govori i upozorenja Radeta Petrovića iz 1977. i 1979. godine da se historiografija još nije oslobodila romantičarskog izjednačavanja bosanskih muslimana i „Turaka“ u terminološkom smislu. Drugi, reprezentativniji primjer jeste kritika Nenada Filipovića knjige „Stvaranje Jugoslavije 1790 – 1918.“. Filipović je upozorio na mnoga sporna mjesta u ovom djelu. Prije svega upozorava na naučnu neopravdanost korištenja termina „Tursko Carstvo“. Filipović konstatuje da se ovaj termin mora odbaciti „i zbog toga što je on baština srpske i hrvatske nenaučne historiografije i publicistike 19. i 20. stoljeća, opterećenih turskim sindromom, a to će reći slikom o Osmanliji i Osmanskom carstvu kao univerzalnim krivcima za sve nedaće u historiji tih naroda od početka 15. do kraja 19. stoljeća.“¹⁹⁹ Filipović Ekmečiću zamjera i „tvrdnje o skorom postanku bosanskog begovata i agavata, te tvrdnju da je bosanski čiflik nastao uzurpacijom rajinske baštine.“²⁰⁰ Za našu temu posebno je važno Filipovićevo propitivanje stavova koje Ekmečić iznosi o dervišima i „fanatizovanju muslimanskih masa“. Filipović smatra da „derviši nisu sjajno prošli u Ekmečićevom djelu“ i da je „derviško fanatizovanje masa u Sarajevu 1878. godine literarna slika koju je prvi formulirao Andrić likom šejha Jakubovića u svojoj ranoj pripovjesti Mara Milosnica“. Filipović dalje upozorava na konkretna historiografska djela poput Kreševljakovićeve knjige o otporu Sarajlija okupaciji u kojoj je dokazano da je „taj otpor umnogome bio stvar trezvenog političkog odgovora sarajevskih Muslimana i Srba“.²⁰¹ Po Filipoviću „teško je održiva teza da se tu radilo o fanatiziranju masa preko derviša kao

¹⁹⁸ Radušić 2013, 111.

¹⁹⁹ Filipović 1990, 434.

²⁰⁰ Ibidem, 442-443.

²⁰¹ Ibidem, 451.; „To potvrđuju i interpretacije i svjedočenja nekih pisaca čija je djela za štampu priredio Milorad Ekmečić.“ Ibidem, 451.

eksponenata državne politike“ i da je „općepoznato da su se osmanske vlasti u Bosni opirale svakom otporu Bošnjaka protiv okupacije i da su Hadžijamakovića, Kaukčiju, Jakubovića, Hadži-Loju smatrali buntovnicima“.²⁰² Sve ove konkretne primjedbe Filipovića Ekmečić nije uvažio u svom narednom djelu i ponovio je iste opservacije, čak i sa još uvjerljivijim tvrdnjama. Nije uvažio takođe ni istraživanja Ibrahima Tepića, Hasana Škapura niti Radeta Petrovića.

Stoga je važan zaključak koji donosi Todorova koji se odnosi na romantičarsku historiografiju, ali je aktuelan i kada govorimo o savremenijoj historiografiji, nastaloj u periodu od dvadesetih do devedesetih godina prošlog stoljeća, a u kojem kaže da su se „moderne balkanske istoriografije formirale u veku nacionalne ideje i pod snažnim uticajem romantizma i pozitivizma, tada dominantnih trendova“ i da su dobile svoj institucionalni značaj u nacionalnim državama“.²⁰³ Takođe, Todorova tvdi da to što su se „istoriografije na Balkanu razvijale prvenstveno kao nacionalne istoriografije objašnjava njihov relativno provincijalni ton i nedovoljno poznavanje istorije suseda u istom periodu“. Za nju nije sporno nepoznavanje ove historije već „svestan napor da se ona umanja, ignoriše, iskrivi, ismeje, pa čak i negira“.²⁰⁴ Vjerujemo da se u ovoj konstataciji nalazi jedan od odgovora za navedeni negativan tretman bosanskih muslimana u historiografiji o Velikoj istočnoj krizi. U tom smislu jako su nam važni stavovi Hannesa Granditsa, za kojeg smatramo da nije obilježen kod Todorove iznesenim kvalifikacijama. Grandits „ustaje“ protiv etabliranih stavova u mnogim historiografskim djelima na našem jeziku. Smatra da ustanak u Hercegovini ima izrazito političke uzroke²⁰⁵ pritome ne negirajući težak socijalni položaj seljaštva²⁰⁶, muslimansko seljaštvo ne smatra slobodnim iako ističe da je broj slobodnih veći nego kod kršćana (za razliku od Ekmečića)²⁰⁷, izražava pozitivne tekovine osmanskih reformi (ali ne zanemaruje i negativne), Ekmečićevu tezu da ustaničko nemuslimansko seljaštvo nastoji da uništi osmanski sistem vlasti smatra „navodnim“,²⁰⁸ „agrarno

²⁰² Ibidem, 451.

²⁰³ Todorova 1999, 313.

²⁰⁴ Ibidem, 314.

²⁰⁵ “Postalo je vidljivo da su male jedinice stranih radikala imale utjecaja kao pokretači konflikta.” Grandits 2014, 430.

²⁰⁶ Ibidem, 410 – 430; Ali je jasno da je siromaštvo bilo raširen problem i da se malo radilo na njegovom uklanjanju i da su inicijative vlasti za ubiranje porez iznova pružale povod za žalbe.” Ibidem, 410-411.

²⁰⁷ Ibidem, 456.

²⁰⁸ “Težnja šireg kršćanskog sloja stanovništva je navodno bila da razori postojeći sistem tlačenja sa ciljem da se uspostavi novi, pravedniji i poredak zasnovan na nacionalnim temeljima.” Ibidem, 459.

pitanje“ sagledava značajno drugačije od prethodnih autora²⁰⁹, a stav da je „nastajanje nacionalne svijesti kod šireg stanovništva bila glavna pokretačka snaga za zbacivanje turskog jarma u Hercegovini“ smatra mitom koji „zaobilazi realnost tadašnjeg vremena“²¹⁰.

Za našu temu je posebno važan akcent koji stavlja Grandits na „klasni“ konflikt i na „vjerska“ pitanja. Za „klasni“ konflikt sukobljavanja „aga i begova“ sa „kmetovima“ kaže da je „hercegovačko stanovništvo u istočnoj Hercegovini sistematskim akcijama naoružavanja i pokušajima mobiliziranja nanovo i nanovo bivalo uvučeno u taj konflikt“. Zatim rezimira da je „iz perspektive hercegovačkog notabiliteta se radilo o tome da se savladaju uskoci, banditi i hajduci koji su potkopavali red“, a iz „crnogorske perspektive se argumentiralo suprotstavljanje muslimanskimagama, begovima i ubiračima poreza koji bi nasilo i često nepravedno tlačili siromašno stanovništvo na granici“.²¹¹ Za „vjerski“ aspekt sukobljavanja, kritikujući dotadašnja historiografska djela, veli da „uopće nije bio slučaj da se ovdje jedno cijelo seosko društvo ili jedna cijela vjerska zajednica odlučila da zajednički krene u borbu protiv postojeće vlasti, kao što se u dominantnom historiografskom diskursu dosad eksplicitno ili implicitno tvrdilo“.²¹² Smatra da su se „akteri, spremni na nasilje, ciljano trudili da svjesnom upotrebom sile prema pripadnicima druge vjere sprovedu jednu takvu vjersku polarizaciju“ i da su „unutar vlastitog naroda ofanzivno ciljali na to da postojeće međuvjerske odnose, odnosno prijateljstva, deklariraju kao izdaju sopstvene grupe i da ih sankcioniraju“.²¹³ U tom duhu Grandits problematizira narative i djela koja su nastajala neposredno tokom i nakon ustanka osvrptom da je „nasilje tokom ustanka polarizovalo stanovništvo Hercegovine i nanovo unaprijedilo jako

²⁰⁹ “Pred takvom pozadinom se treba upitati da li je zaista – kako neki vole da tvrde – i u ovom radu iznova obrađivano agrarno pitanje postalo osnova (socijalno-)nacionalnog pokreta koji je nastajao u državi? Posmatrajući programatiku pojedinih prominentnih nacionalnih aktivista, koji su bili porijeklom iz Hercegovine, koji su većinom živjeli u egzilu i koji su se onda tokom 1870-ih godina uključili u veliki hercegovački ustanak, to se baš ne može tvrditi. Radikalno rješenje agrarnog pitanja se čak ni kod M. Ljubibratića, koji se može smatrati jednim od najeksponiranijih hercegovačkih nacionalista tada, ne može naći.” Ibidem, 462.

²¹⁰ Ibidem, 463; U uobičajenim kategorizacijama hercegovačkih pobunjeničkih ratova se ovdje diskutirane masovne mobilizacije obično objašnjavaju kao rezultati nacionalnog osvješćivanja i/ili socijalne eksplozije. S obzirom na razmatranja u ovom poglavlju postavlja se pitanje da li te karakterizacije zaista pogađaju u srž stvari.” Ibidem, 449.

²¹¹ Ibidem, 446-447.

²¹² Ibidem, 447.

²¹³ Ibidem, 448; “Vjerska lojalnost je u takvoj klimi prijetjećeg nasilja prema drugim oblicima lojalnosti deklarirana kao apsolutno prioritarna (i sancionirana). Vjerska mržnja se tako sve više razvila kao prateća pojava nasilnih konfrontacija i jedva da se može smatrati uzrokom borbi.” Ibidem, 448.

izjednačavanje po vjerskoj pripadnosti, koje se onda u antagonističkim simboličnim konstruktima sjećanja urezalo u društveni život poslijeratnog vremena“.²¹⁴

Navedenim primjerima nastojali smo ukazati i na kritičke osvrte prema literaturi da bi upotpunili sliku naše prošlosti i mjesto bosanskih muslimana u njoj. Takođe, smatramo da je narativ putopisne literature i romantičarske historiografije izvršio značajan utjecaj i na moderne historičare, i da je skoro ujednačeno, kao i ranija djela, tretirala bosanske muslimane. Ne treba izostaviti da ništa bolje nisu prošli ni osmanska država (održan je narativ o „turskom zulumu“), kao ni orijentalno-islamski kulturno-civilizacijski krug. Ono što je također važno je zaokret(?) koji je, konkretno na primjeru djela Milorada Ekmečića, izvršila marksistička historiografija prema nacionalnoj. Pristup historiji koji je etabliran pod utjecajem marksizma, našao je svoje mjesto i u nacionalizmu. Tako je formiran krug jedne historiografije, koja se po određenim pitanjima i kod određenih autora jedva pomakla s početnih pozicija više od stotinu godina.

²¹⁴ Ibidem, 448-449.

5. Recentna historiografija u Bosni i Hercegovini

Teško je jasno odrediti da li je na karakter recentne domaće historiografije o Velikoj istočnoj krizi u Bosni i Hercegovini odlučujući faktor imalo novo društveno-političko okruženje nastalo raspadom jugoslavenske države ili je to njen prirodan tok do kojeg bi ionako došlo. Argumenti postoje i za jednu i za drugu tezu, kao i za ispreletenost tih faktora. Ipak, recentna bosanskohercegovačka historiografija ima određeni prvac koji možemo detektirati. Određena djela naglašavaju nacionalni kontekst događaja uvažavajući tekovine prethodnih istraživanja, dok druga nastoje ponuditi drugačiju perspektivu. I ova historiografija ima odlike ranijih – rasplućena je između romantičkih i modernih analitičkih shvatanja, između zatvorenog kruga sentimentata i zastarjelih narativa sa jedne i naučnog progressa sa druge strane.

5. 1. Bratislav Teinović

Po prvi put u domaćoj historiografiji ustanak u Bosni i Hercegovini dobija svoj nacionalni predznak u naslovu jednog djela – „Srpski ustanak u Bosni 1875 – 1878.“ autora Bratislava Teinovića. Ovo djelo nije doprinijelo značajno napretku historiografije, niti je ponudilo neke nove podatke koji bi utjecali na historičare koji se bave ovom temom. Radi se o historiografskom epigonstvu djela Milorada Ekmečića u pristupu, a u metodološkom smislu je teško odrediti osobine rada²¹⁵. Koristi samo izvore ustaničke provenijencije kao što su zapisi ustaničkih vođa. Za nas je zanimljiv ovaj rad zbog pravca u kojem se i dalje kreće naša historiografija.

Teinović se posvećuje pitanju brojnosti stanovništva u Bosni i Hercegovini i zaključuje da „pravoslavni Srbi čine jednu polovinu ukupnog stanovništva“ tj oko 52%. tako što na broj popisanih pravoslavaca 1879. godine dodaje broj od 200 hiljada izbjeglih u susjedne prekogranične krajeve.²¹⁶

²¹⁵ Djelo Bratislava Teinovića se prvo fokusira na tok ustanka, zatim na neke značajne teme iz ustanka poput ustaničkih odbora i izbjeglica, biografije istaknutih pojedinaca, uz dodatak o zanimljivostima poput oružja i odjeće koja je bila u upotrebi tokom ustanka.

²¹⁶ Teinović 2006, 11.

I Teinović insistira na vjerskoj mržnji i islamskom fanatizmu u toku ustanka, a za tu tvrdnju se poziva na izvještaje Artura Evansa „Manchester gardijanu“ i na djela Milorada Ekmečića.²¹⁷ Navodi se čitav niz zločina,²¹⁸ uglavnom smještenih u Banja Luci i okolini. Na Teinovića veliki utjecaj ima građa koju koristi, pa tako i za bosanske muslimane koristi povremeno termin „Turci“. Nema kritičkog odnosa prema njoj i u tekstu se ne oslobađa vrijednosnih kriterija koje su iznijete u tim izvorima.

5. 2. Andrija Nikić

Unutar recentne historiografije o Velikoj istočnoj krizi u Bosni i Hercegovini obnovio se i diskurs kojeg smo detektirali još kod Nikole Buconjića, a koji nastoji da istakne značajnu ulogu bosanskih katolika u toku ustanka. Ova historiografija taj odveć stari diskurs nastoji sada da „obogati“ hrvatskim nacionalnim karakterom otpora osmanskoj državi. Najistaknutiji predstavnik tog kursa je Andrija Nikić. Značajan je doprinos i Ivice Puljića, Anđelka Mijatovića i drugih. Namjera ove historiografije je da istakne prvorazrednu ulogu bosanskih katolika (koji se u radovima isključivo tretiraju nacionalnom odrednicom Hrvati) u ustanku prije svega kroz prizmu ratovanja don Ivana Musića²¹⁹. Takođe se naglašava nesnosno stanje seoskog stanovništva, nepravедnost sudstva, namjera osmanske države (muslimana) da unište katoličanstvo i svi oblici društvene nejednakosti, što je odlika i putopisne građe.²²⁰

U tim djelima došao je do izražaja i stav autora prema bosanskim muslimanima, kao i o osmanskoj državi i svim ostalim pitanjima koja su aktualna u vrijeme Velike istočne krize. Nikić je „otišao najdalje“ u problematiziranju uloge bosanskih muslimana u toku krize, dok se ostali autori uglavnom drže suzdržano ili se potpuno ditanciraju od razmatranja. Za ovu priliku značajan je Nikićev rad „*Životne (ne)prilike Hrvata u Hercegovini polovinom 19. stoljeća i njihovo rješavanje*“ objavljen u zborniku radova „Uloga Hrvata u Hercegovačkome ustanku (1875 – 1878.)“, i knjiga „*Kratka povijest Bosne i Hercegovine do 1918.*“. U odnosu na prethodno

²¹⁷ „Jedan trgovac iz Srpcja sjeća se da su tih godina Turci bili toliko ‘silovni’ da se nije smjelo reći da si Srbin.“ Ibidem, 12.

²¹⁸ „Usljedilo je izivljavanje nad mrtvim i zarobljenim. Masakriranim ustanicima Turci su sjekli glave i vješali ih na kolac, zatim bi im mokrili u usta i bacali glave u zahod.“ Ibidem, 31.

²¹⁹ „Unatoč tomu, Musić je cijelo vrijeme ustanka vodio čisto hrvatsku narodnu politiku.“ Nikić 2009, 93.

²²⁰ „Četiri puna stoljeća trajalo je ropstvo kršćanskog puka u Bosni i Hercegovini.“ Ibidem, 103.

razmatrani članak istog autora „Hercegovački ustanak u svjetlu novih izvora“, Nikić dodatno radikalizira svoje stavove, a ponavlja i stare. I dalje su mu izvori franjevačke provenijencije glavni oslonac u gradnji stavova. Bosanske muslimane sagledava isključivo kroz odnos prema bosanskim katolicima. Po pitanju nominacije uglavnom se služi terminima Turci i muslimani, a ponekad i poturice.²²¹ Takođe, razmatra ih na istovjetan način kao i osmanske činovnike, smatrajući ih „jednom stranom“ tokom krize, u izrazito negativnom kontekstu.²²² Smatra da je „povijest katoličkog puka u Hercegovini s franjevcima na čelu tijekom dugoga razdoblja (400 godina) pod turskim barbarstvom obilježena raznovrsnim zulumima što su ih samovoljni muslimani provodili nad katolicima – rajom“.²²³ Bosanske muslimane sagledava kroz postupke velikoposjednika pa ističe da „ima i drugih mnogih poteškoća, osobito okrutni postupci vlasnika /aga i begova/“ koji „čine javno protiv kršćana uprkos sultanova tanzimata koja preziru“.²²⁴ Za odnos između obrađivača i posjednika Nikić kaže da su „hercegovački katolici Turcima obrađivali zemlju uzgajajući za sebe poneku domaću životinju i živeći u skromnim kućicama razbacanim po poljima“ i dodaje da su „uz mnogo znoja pribavljali najbjedniji sirčani kruh ili onaj od sirka metlaša, a sve ostale proizvode predavali su nemilosrdnim gospodarima“.²²⁵ Smatra da je između kršćanskog i muslimanskog stanovništva od početka 19. stoljeća bila očigledna napetost u Bosni i Hercegovini.²²⁶ U prethodno obrađenom radu Nikić se često pozivao na djelo Paškvala Buconjića „Kratki pregled pritužaba“. Sada Nikić naglašava propagandnu funkciju koje je taj izvor imao tvrdeći da su „knjigu fratri darivali ne samo predstavnicima pojedinih država koji su bili u ulozi posmatrača u Hercegovini nego i uglednim Hrvatima u južnoj Hrvatskoj te uredništvima novina²²⁷ u Zadru“.²²⁸ Ponovo ističe narativ o potrebi mijenjanja prirode

²²¹ Ondje gdje su gospoda Turci posjedovali po pedeset puta više istih stvari nisu plaćali državi ni toliko, koliko rečeni kršćani. Age su odreda bile poturice ili sinovi poturica, a kršćani su ih nazivali Turcima.” Ibidem, 90; “I sedamdesetih godina 19. stoljeća hercegovačko je stanovništvo bilo podijeljeno na gospodare (Turke) i podanike (raju). Raju je uglavnom činilo hrvatsko i srpsko stanovništvo.” Ibidem, 98.

²²² “No, Turci im vrlo često nasilu odnose mukom stečena dobra. Župne kuće i kuće župljana postale su *otomansko-bošnjačka* svrtilišta. Iako su s njima njihovi muževi, žene su uvijek u opasnosti da budu silovane. Majke i njihovu djecu nasilnici su često bacali u rijeke, gdje ih je stizala sigurna smrt.” Ibidem, 83.

²²³ Ibidem, 76; Nikić se poziva i na tvrdnju Ivu Andrića: “Postoje mnogobrojni neoborivi dokazi da su glavne točke zakona, upravo one koje najdublje zadiru u moralni i gospodarski život kršćana, u punoj mjeri bile na snazi, i to do kraja turske vlasti koja ih je primjenjivala ne samo da bi ih ponizila nego da bi nestalo i katolika i franjevac, i njihovih samostana i crkava”. Ibidem, 77.

²²⁴ Ibidem, 78.

²²⁵ Ibidem, 85; “Njihovi su ih gospodari ni zbog čega batinali i ozljeđivali. Vješali su ih ili nabijali na kolac i zbog same sumnje da su prekršili zakon. Drugim riječima, držali su ih za najbjednije robove nedostojne života.” Ibidem, 86.

²²⁶ Ibidem, 87.

²²⁷ Obratiti pažnju na prethodno iznesene stavove Šime Peričića po ovom pitanju.

muslimana, iznesen u ranije obrađenom članku.²²⁹ Za sami hercegovački ustanak smatra da je „najveća i najdragocjenija novost koju je donio hercegovački ustanak bila stoljećima priželjkivana sloboda“.²³⁰

U djelu „*Kratka povijest Bosne i Hercegovine do 1918.*“ nešto ranije objavljeno od navedenog članka je posebno zanimljiv pristup Andrije Nikića pitanju karaktera ustanka. U potpunosti stoji na stanovištima Milorada Ekmečića po pitanju socijalnih uzroka ustanka i ponavlja njegove stavove, *bez navođenja izvora*. Tvrdi da je „neposredan povod buni bio razred i uzimanje desetine za nerodnu 1874. godinu“, a zatim i da su „ispod pepela žalbi na zakup desetine ležali i širi socijalni zahtjevi za slobodnim vlasništvom zemlje“ te da su motivi ustanika bili u „zahtjevima za rastvaranjem feudalnog poretka u *Herceg-Bosni*“.²³¹ Vrhunac je ponavljanje teze da se „viši povijesni smisao ustanka sastoji u tome što je borba za slobodnu zemlju značila borbu za nacionalnu državu“.²³²

5. 3. Edin Radušić

Prije pojave knjige Edina Radušića „*Bosna i Hercegovina u britanskoj politici od 1857. do 1878. godine*“ imali smo samo parcijalne izvještaje o britanskoj diplomatskoj građi i parcijalno obrađivane teme iz britanske perspektive. Pojavom ovog djela popunjena je značajna praznina i u historiografskom razmatranju Velike istočne krize.

Velika Britanija je u svojoj vanjskoj politici bila izričito zainteresovana za očuvanje integriteta Osmanskog carstva u punom opsegu i Bosanskog ejaleta u njegovom sastavu, pa je to bio i glavni razlog da se osnuje konzulat u Bosni i Hercegovini. Radušić konstatira da su Srbija i Crna Gora težak položaj seljaštva i njegovu podložnost propagandi u takvoj situaciji

²²⁸ Nikić 2009, 86.

²²⁹ Ibidem, 98.

²³⁰ Ibidem, 103.

²³¹ Ibidem, 254-255.

²³² Ibidem, 255.

iskorištavale za svoju ambiciju proširivanja nacionalnih država. Sličan pristup su također imale i Austro-Ugarska i Rusija, ali sa drugačijom svrhom.²³³

Bitno je istaći da britansku politiku u toku Velike istočne krize karakterišu dvije faze. Prva je očuvanje integriteta i suverenitea Osmanskog carstva, sa Bosanskim ejaletom kao integralnim dijelom. Prelazni period možemo nazvati vrijeme Carigradske konferencije kada Britanija pristaje na određene zahtjeve drugih velikih sila te započinje zagovaranje samouprave stanovništva u Bosni. Druga faza je borba da se Rusija odbaci sa moreuza, a Osmansko carstvo ograniči na “azijsku Tursku”, dok bi se Bosna i Hercegovina priključile Monarhiji.

Radušić se značajnim dijelom posvetio i određenim pitanjima koja su bila aktuelna u Bosni i Hercegovini, a koja se tiču konfesionalne odrednice stanovništva. O situaciji sredinom 19. stoljeća poziva se na tvrdnju historičara Harrisa da u Bosni i Hercegovini “vjerska tolerancija nije nikada u teoriji odricana, niti srušena u praksi” kao i na izvještaj britanskog konzula Holmesa da je “Sarajevo najsigurnije mjesto za hrišćane u cijelom Carstvu”.²³⁴ Dalje smatra da su za međuvjersku mržnju posebno “zaslužne” Austrija i Rusija čiji su predstavnici u Bosni i Hercegovini aktivno radili na poticanju te mržnje. Širili su neistinite informacije da bi potakli tu mržnju i da ih “učine spremnim da uzmu oružje protiv osmanske vlasti” što se ostvaruje preko insistiranja na različitostima u odnosu na bosanske muslimane.²³⁵ Stoga Britanci, zainteresovani za funkcionalnost osmanske države “nastoje dekonstruirati lošu sliku odnosa u bosanskohercegovačkom društvu, opvrgnuti ruske navode da se domaći muslimani i hrišćani mrze i argumentirati naslijeđeni suživot i zajednički interes domaćih ljudi, bez obzira na vjersku pripadnost”.²³⁶ Radušić smatra da Britanci u okviru bosanske multikonfesionalnosti “se predstavljaju kao pravedne sudije koje nikome ne drže vlast” te kritikuje dotadašnju historiografiju, a posebno Milorada Ekmečića, da nije pridavala značaj britanskim izvještajima jer se nisu uklapali ideju “ujedinjanja srpskog naroda i jugoslavenskih naroda”.²³⁷

Radušić se posvetio i pitanju odnosa Britanaca prema etničkim odnosima u Bosni i Hercegovini. Ističe da je posebno zanimljivo “kada Britanci razdvajaju domaće

²³³ „Velike sile nisu samo direktno vojno prijetile Osmanskom carstvu već su koristile i nacionalne pokrete ili liberalno-nacionalnu ideologiju unutar Carstva za ostvarivanje svojih interesa.“ Radušić 2013, 27.

²³⁴ Ibidem, 106.

²³⁵ Ibidem, 150.

²³⁶ Ibidem.

²³⁷ Ibidem, 111.

bosanskohercegovačke muslimane Slavene od Turaka” te da stanovništvo u cjelini nominuju kao Bošnjake, Bosance, zemljake ili domaće” i time ih diferenciraju od stranaca.²³⁸ Vidjeli smo da slično postupaju i talijanski konzuli. Autor primjećuje i simpatije koje se iščitavaju u Holmesovim izvještajima prema muslimanima. Konzul “dosta afirmativno ocjenjuje međuvjerske odnose u zemlji” što je u suprotnosti sa tadašnjom negativnom percepcijom muslimana u Evropi.²³⁹

Sumirajući razumijevanje britanskog odnosa spram bosanskih muslimana, Radušić ističe da je njihovo precipiranje imalo pozitivne posljedice za ovo stanovništvo (čak i za njihov opstanak u Bosni i Hercegovini. Zatim da je percepirani identitet muslimana u 19. vijeku imao dvije dimenzije: vjersku koja je otežavajuća i slavensku koja je olakšavajuća. Upozorava i na negativan kontekst u kojem se javljaju dileme oko bosanskih muslimana i podsjeća na pojavu literature koja problematizira mitove i stereotipe prema islamu i muslimanima. Zaključuje da je britanski odnos prema muslimanima imao značajnu refleksiju u odredbi Berlinskog kongresa o zaštiti vjerskih manjina na Balkanu.²⁴⁰

U poglavlju koje obrađuje vrijeme Velike istočne krize Radušić ističe da situaciju čini zamršenom i činjenica da su vjerske razlike obično značile i socijalne, te da su taj kontekst prilika zloupotrebljavale susjedne kneževine za ostvarivanje svojih interesa, kao i Velike sile zainteresovane za slabljenje Osmanskog carstva. Takođe, na osnovu britanskih izvora, utvrđuje se da je ustanak imao političke uzroke te da “nije bilo nikakvog ozbiljnijeg unutrašnjeg razloga niti bilo kakvog ekscesa nasilja ili ugnjetavanja”.²⁴¹ Važno je istaći i da britanski konzul nije umanjivao značaj lokalnih nepogodnosti, posebno kada je u pitanju neravnopravnost pred sudom i ugnjetavanje naroda od strane zakupnika i povećanje poreske opterećenosti.²⁴² Ipak, konzul Holmes ističe i da se “muslimani i hrišćani mnogo bolje razumiju u Bosni nego u Hercegovini i da ugnjetavanje u velikom mjeri čine hrišćani i da je postojeće nezadovoljstvo prema muslimanskim posjednicima, zaptijama i zakupnicima poreza prije izgovor za pobunu nego njen uzrok, i da je pobuna organizirana od strane agitatora iz Srbije, i ostvarena uz prisilu domaćih

²³⁸ Ibidem, 173.

²³⁹ Ibidem, 174, 207.

²⁴⁰ Ibidem, 176-178.

²⁴¹ Ibidem, 257 – 258.

²⁴² Ibidem, 261.

hrišćana koji nisu imali pravo izbora”.²⁴³ Za razliku od Evansa i Ekmečića koji su tvrdili da početkom ustanka početkom ustanka bosanski musliman “uzimaju zakon u svoje ruke” Holmes izvještava o “razaranjim, paljevinama, ubistvima i klanju muslimanskog stanovništva koje su počinili ustanici u Nevesinju, uz dalmatinsku granicu i drugdje gdje su prolazili” u samom početku ustanka.²⁴⁴

Holmesovo konzulsko izvještavanje o nasilju, ubistvima i pljačkanjima koje su počinile ustaničke jedinice nad bosanskim muslimanima bilo je izuzetno značajno za tadašnju evropsku javnost u kojoj je dominirao narativ o pravednoj borbi ustanika, ali i za nas je značajno zbog preuzimanja tog narativa od kasnije historiografije.²⁴⁵

Za period uključivanja Srbije i Crne Gore u rat sa Osmanskim carstvom za koji Ekmečić ističe da je praćen islamskim fanatizmom, Radušić donosi podatke da su “očekivani pojedinačni slučajevi osvete nekih muslima kojima su istanici ubili članove familije”.²⁴⁶ Za pitanje regrutacije bosanskih muslimana tokom 1876. godine koje je u ranijoj literaturi izrazito negativno predstavljano, Holmes izvještava da je u cilju pacifikacije pokrajine “Porta naredila da se u Bosni pozove, naoruža i uvježba svaki sposobni musliman²⁴⁷”, te da su “ovim pozivom bili obuhvaćeni i sinovi udovica i drugi koji su ranije bili izuzeti od vojne službe”. Ova akcija će imati pozitivne efekte već u 1877. godini.²⁴⁸

U članku “*Shaping british public opinion about the Bosnian Muslims during the Eastern crisis, 1875 – 1878.*” Radušić ističe namjeru da rekonstruira i dekonstruira dvije slike o bosanskim muslimanima kreirane u drugoj polovici 19. stoljeća. Prva je kreirana od strane zvaničnih konzulskih izvještaja a druga od strane uglavnom engleskih putopisaca.²⁴⁹ Smatra da su “slavenski muslimani” bili značajan segment osmanske vlasti Bosni i Hercegovini i da su

²⁴³ Ibidem, 265 – 266, 279. Podsjećamo na kaznene ekspedicije ustanika u nepobunjena hrišćanska naselja na koja je još Buconjić upozoravao.

²⁴⁴ Ibidem, 265.

²⁴⁵ Ibidem, 279; “Praksa ustanika da sakate muslimanske mrtvace i da sijeku njihove noseve kao trofeje nailazila je na zgražanje Britanaca.”

²⁴⁶ Ibidem, 280; Holmes nije negirao ni nasilja nad hrišćanima i upozoravao je na nepravedan tretman. Radušić 2013, 285; Holmes je negirao navode o čuvenom slučaju nabijanja na kolac hrišćana. Ibidem, 286.

²⁴⁷ Podsjećamo na stav Ibrahima Tepića da se ovo nije odnosilo na bukvalno regrutovanje svih vojnosposobnih muslimana.

²⁴⁸ Radušić 2013, 284.

²⁴⁹ Radušić 2015, 176; “Prevažodna namjera ovih drugih je da pokaže kako muslimanska moć u Evropi je neodrživa, nepravedna i bazirana na represijama prema kršćanima.” Radušić 2015, 179.

postali objekat politike velikih sila i žrtve balkanskih kršćanskih država.²⁵⁰ S tim u vezi bosanski muslimani, po Radušiću, nisu mnogo bolje prošli od “pravih Turaka” u kreiranju negativne slike od strane “Zapadnjaka”. Najviše “zasluge” za to pripadaju njihovoj religiji koja je najveća “čelična zavjesa” koja je u historiji ikada razdvajala muslimane od kršćanskog svijeta.²⁵¹ Najznačajnije mjesto u tom razdvajanju ima narativ o nabijanju na kolac, koji nije nikada dokazan.²⁵² Jako je važna tvrdnja da je ova slika “slijepo prihvaćena” od strane balkanske, kao i dijela evropske, historiografije.²⁵³ U širenje ove slike uključili su se i Artur Evans i Irbi, i dodatno je “obogatili”. Posebno je knjiga Artura Evansa u britanskoj javnosti prihvaćena kao relevantna, a Evans je preko noći postao ekspert za balkanska pitanja.²⁵⁴ Na kraju zaključuje da je argumentacija koju su nudili konzulski izvještaji Holmesa “jedva dopirali od uha javnosti”.²⁵⁵

5. 4. Galib Šljivo

Slijedeći doprinos historiografiji je djelo Galiba Šljive pod nazivom “*Bosna i Hercegovina 1869 – 1878.*” u kojoj autor daje pregled događaja iz posljednje decenije osmanske vladavine u Bosni i Hercegovini. Po mnogo čemu ovo je specifično djelo. Autor ne obrađuje određene teme iz ovog perioda, već u maniru analista bilježi hronološki dešavanja na prostoru Bosne i Hercegovine koje je pronašao u literaturi i izvorima. Tako autor od izvora i djela različite provenijencije i različitih pristupa kreira skladnu cjelinu. Zato u ovom djelu možemo pronaći različite podatke o mnogim pitanjima iz perioda koji knjiga obrađuje. Ipak, prepoznaje se stav autora prema određenim pitanjima, kao i odlike izvora koje smo i do sada utvrdili kada su u pitanju bosanski muslimani.

Tako Šljivo upozorava na vrlo loše predstave ruskog vicekonzula o muslimanskom stanovništvu “kako se i moglo očekivati”.²⁵⁶ Sami početak nemira u Hercegovini Šljivo donosi

²⁵⁰ Ibidem, 178.

²⁵¹ Ibidem.

²⁵² Ibidem, 176, 179.

²⁵³ Ibidem, 179-180.

²⁵⁴ Ibidem, 182.

²⁵⁵ Ibidem, 185.

²⁵⁶ “Po karakteru su muslimani netrpeljivi i fanatici, iz čega prizilazi grubost, izbjegavaju vaspitanje svoje djece, klone se svake pomisli o kulturnom progresu, predavaju se samo svom lenu.” Šljivo 2016, 419.

prema ruskim izvorima pa djelo obiluje negativnim ocjenama prema “muslimanskim fanaticima”. Za početak nemira u Bosni služi se izvještajima iz novosadske “Zastave” koja stavlja fokus na netrpeljivost između muslimana i hrišćana. Značajno je i korištenje spisa o bosanskom ustanku koji se čuvaju u državnom arhivu u Zagrebu. To su izvori austrijskih pograničnih vlasti i odlikuju se negativnim bilješkama o bosanskim muslimanima kao rezultat raspoloženja koje je vladalo među bosanskim izbjeglicama na austrougarskoj teritoriji.²⁵⁷

Veći dio informacija o ustanku u Bosni i Hercegovini Šljivo donosi pozivajući se na pisanje Muvekkita. U Muvekitovom djelu se ogleda pogled na ustanak iz osmanske perspektive, a budući da se radi o starijoj historiografiji ona je obilježena izrazitoj naklonosti osmanskim vlastima. Ono što je karakteristično za Muvekitovo pisanje o ustanku jeste da gotovo nema niti jednog sukoba osmanskih jedinica sa ustanicima a da vladina vojska nije odnijela pobjedu. Baš kao što je to u izvještajima ruskog konzula kod kojeg smo primjetili obrnutu sliku – gotovo da nema bitke u kojoj su vladine trupe izvojevale pobjedu. Oba izvora karakteriše poslovično pretjerivanje u brojkama stradalih. Za historičara to je krupan problem.

Smatramo da djelo Galiba Šljive ima više “hrestomatsku vrijednost” za polje našeg interesovanja jer obiluje primjerima iz izvorne građe, ne izostavljajući tu ni pitanje uloge i značaja bosanskih muslimana tokom ustanka, ali i generalno raspoloženje stanovništva, sukobljenih strana, diplomatskih predstavnika i vlasti tokom ustanka. Kada su u pitanju odnosi zemljoposjednik – obrađivač, Šljivo nam donosi uglavnom izvještaje i zapise o lošem položaju hrišćana, nasilju nad njima, neravnopravnosti pred sudovima i druge oblike ugnjetavanja.

Najvažniji doprinos ovog djela u sagledavanju dešavanja u Bosni tokom Velike istočne krize je poglavlje pod nazivom “Izjave bosanskih izbjeglica”. Tu su sabrane izjave koje su austrijske vlasti zapisale od krajiških izbjeglica na austrijsku teritoriju. Njima se su se već ranije bavili historičari, a Milorad Ekmečić je sumirao ove izjave tvrdnjom da je razlog bježanja nepodnošljivo poresko opterećenje stanovništva. Nemamo namjeru pojedinačno obrađivati ove izjave, ali želimo ukazati na jednu specifičnost. Naime, u većini izjava se mogu detektirati određene sličnosti izjava izbjeglica koje se odnose na vrste nasilja koje su pretrpjeli od strane

²⁵⁷ “U prvim danima ustanka u Bosni proturale su se kojekakve glasine sa ciljem zastrašivanja protivničke strane. Tako je zemljoposjednik i “poznati fanatik” u Bosanskom Brodu hadži Atif Šardanagić širo glasine na austrijskom području kako je sultan izdao ferman da su muslimani opunomoćeni u vrijeme ustanka pravoslavnih hrišćana da im masakriraju djecu do pet godina.” Ibidem, 450.

muslimanskih veleposjednika. To se odnosi na silovanje djevojaka i žena što je odlika skoro svih izjava, zatim vješanje o drvo muškog člana porodice i gušenje u štali dimom od svježeg sijena. Za ova dva posljednja slučaja izbjegli navode da nisu svjedoci tih događaja. Budući da zapise o ovakvoj vrsti nasilja imamo i u putopisima, vrlo je vjerovatna pretpostavka da se tu radi o pojedinačnim događajima koji su dobili svoj simbolički značaj unutar narativa o ugroženosti jedne populacije.

5. 5. Hasan Škapur

Treće djelo koje se u potpunosti bavi bosanskim ustankom a pripada modernoj analitičkoj historiografiji je djelo autora Hasana Škapura pod nazivom “*Odnos osmanskih vlasti prema bosanskom ustanku (1875 – 1878.)*”. Još je Milorad Ekmečić žalio što nema dostupnih prevoda i historiografske obrade izvora osmanske provenijencije o bosanskom ustanku. Knjiga koja je pred nama predstavlja neodbranjenu doktorsku disertaciju staru 45 godina. Budući da nije svojevremeno objavljena, već naknadno, u 2017. godini, smatramo da pripada modernoj bosanskohercegovačkoj historiografiji iz razloga što je tek sada predstavljena široj naučnoj javnosti na valorizaciju. Knjiga obrađuje mnoga značajna pitanja iz vremena ustanka, i za našu temu je od izvanrednog značaja.

Iz samog djela spoznajemo u kojoj mjeri je osmanska vlast bila angažovana na suzbijanju ustaničkih aktivnosti i na koji način su djelovali. Jedan od fokusa vlasti je bilo i suzbijanje ustaničke propagande u kojoj su najaktivnije bile vijesti o zločinima domaćih muslimana.²⁵⁸ Reprezentativan primjer suzbijanja ustaničke propagande je slučaj iz januara 1877. godine. U jednim bečkim novinama objavljen je izvještaj da je iz Bosanske Kostajnice pobjeglo “ispod turskog terora noža i pokolja oko 3000 Bošnjaka i, tražeći spas na drugoj strani Une, veća polovina njih se utopila u valovima nadošle mutne rijeke”. O ovoj vijesti je obavješten iz Beča bosanski namjesnik i zahtjevao je istragu. Iz Bihaća je 24. januara 1877. stigao namjesniku brzojav u kojem stoji da su u kostajničkom srezu “bila nastanjena samo dva katolička sela dok u pravoslavnima nije bilo nikoga” jer su se ranije sklonili a “u samoj Kostajnici moglo je tada biti

²⁵⁸ Škapur 2017, 50.

7-8 kuća katolika, u Dubici 15-20, a u prijedorskoj okolini nešto oko 2000 – 2500 pravoslavaca, što sveukupno nije iznosilo broj stradalnika”.²⁵⁹ Osmanska vlast je, prema Škapuru, bila svjesna izvjesnih događaja koji su narušavali odnose između različitih konfesionalnih grupa te je preporučivala ”da se ovakvi slučajevi ipak ne bi dogodili” i od nadležnih organa zahtijevala “maksimalno zalaganje uglednih ljudi i vjerskih službenika na propagiranju tolerantnog držanja muslimana prema nemuslimanima i ubjeđivanju o potrebi održavanja dobrih susjedskih odnosa”.²⁶⁰ Osmanske vlasti su bile svjesne da je međunarodna javnost bila više naklonjena ustanicima i da je imala više povjerenja u informacije koje su dolazile iz ustaničkih redova. Stoga je preporučivala da prilikom regrutovanja domaćih muslimana se pazi da u vojsku ulaze “ljudi koji znaju razlikovati dobro od zla”, te insistirala na kažnjavanju lica koja učine akte nasilja nad carskim podanicima.²⁶¹ Takođe osmanske vlasti su regrutovale katolike i nastojale da snage budu sa podjednakim brojem vojnika obje konfesije, a takođe je zabilježeno regrutovanje pravoslavnog stanovništva. Velike probleme su osmanske vlasti imale sa neregularnim jedinicama “bašibozuka”. Prigovori koji su stizali na njihovo ponašanje bili su opravdani.²⁶² Primjedbe su stizale i od bosanskih muslimana. Vlast je bila prisiljena ove jedinice raspustiti u martu 1878. godine.²⁶³

Prethodna historiografija mnogo je propitivala i uglavnom u negativan kontekst stavljala regrutovanje koje je izvršila osmanska vlast tokom 1876. godine (posebno bivših spahija). Škapur ove poteze vlasti detaljno istražuje i predstavlja potpune podatke o ovom procesu, za razliku od Ekmečića koji je ovaj proces vezao isključivo za islamski fanatizam bosanskih muslimana. Takođe, Škapur ovim podacima potvrđuje tezu Ibrahima Tepića (i time demantira i ruske i engleske konzulske izvještaje) da se nije radilo o bukvalnom mobilisanju svih vojno sposobnih bosanskih muslimana, već da se radi o procesu dugom skoro dvije godine i rezultat je

²⁵⁹ Ibidem, 44; Ibrahim Tepić donosi podatke da su Moskovske vedomosti 29. januara 1877. godine prenijele informaciju kako je u “jednom telegramu iz Zagreba objavljeno u Deutsche Zeitung da je muslimansko stanovništvo u Bosni ogorčeno objavljivanjem novih reformi, latilo se oružja i masovno ubijalo hrišćane” i da je “jedna grupa, navodno od 300 ljudi, potražila spas u bjekstvu na austrijsku teritoriju, ali ih je polovina našla smrt u rijeci Uni”. Tepić 1988, 452; Velika je vjerovatnoća da se u oba izvještaja tretiraju isti događaji ali sa izrazito različitim interpretacijama.

²⁶⁰ Škapur 2017, 53; “Muslimansko stanovništvo ne gaji nikakvu mržnju prema nemuslimanima niti protiv njih širi osjećaje mržnje i neprijateljstva.” Škapur 2017, 52.

²⁶¹ Ibidem, 59.

²⁶² “Komisija za vojne poslove Vilajeta shvaćala je složenu problematičnost bašibozuka i da se pravoslavno stanovništvo od njih plaši, bili oni na položajima ili u izviđanju terena. Ibidem, 174.

²⁶³ Ibidem, 67.

potreba pokrajine pogođene ratom. Takođe kod Škapura vidimo intenzivnu socijalnu dinamiku kod bosanskih muslimana. Donosi nam podatke o pritužbama samih muslimana na ponašanje određenih osoba tokom ustanka i zahtjeve za snažnijim angažmanom činovnika na odstranjivanju ličnosti koje su nanosile štetu ugledu vojske i stanovništva.²⁶⁴ Osmanski izvori precizno bilježe stradanje sela i pljačkaške pohode osmanskih jedinica. U izvorima pronalazimo dovoljno argumenata za konstantnu upućenost stanovništva u sve reformske poduhvate države,²⁶⁵ za razliku od Milorada Ekmečića koji je smatrao da takve vrste informacija nisu dopirale do širokih narodnih slojeva stanovništva.

Osmanske vlasti su bile upoznate sa padom discipline u vojsci i samovoljnim ponašanjem vojske što je uzrokovalo i bježanje mirnog pravoslavnog stanovništva.²⁶⁶ Zbog toga se vlasti angažuju na sprečavanju i kažnjavanju i po prijavama sprovode detaljne istrage. Takođe evidentirane su ustaničke nasilničke ekspedicije u muslimanska sela praćena izživljavanjem nad mrtvima.

Za našu temu od posebnog je značaja poglavlje ove knjige pod nazivom “Odnos muslimana prema nemuslimanima”. Autor ističe da je “borbu protiv osmanskog feudalnog poretka vodilo ovog puta hrišćansko stanovništvo, što ne znači da su muslimani bili zadovoljni opštim stanjem u zemlji” i da su “buntovni krajiški duhovi bili stalna meta osmanskih vlasti”.²⁶⁷ Evidentirani su i zajednički istupi hrišćana i muslimana osmanskim vlastima u kojima su iznosili primjedbe na vladine mjere. Škapur donosi podatke i o saradnji muslimana i nemuslimana tokom 1876. godine, u jeku ustanka, kada je upućena “peticija potpisana od strane 11 muhtara i još 47 uglednih muslimana Ključkog kajmekamata, moleći njegov premještaj (kadije Husein ef. rodom iz Istanbula), jer je svojim radom svijet razjedinio i stanovništvo međusobno zavadio”.²⁶⁸

Škapur se bavi i odnosima između bosanskih muslimana i osmanskih vlasti. Kaže da im je zajednička samo vjera i da su “izvjesna trvenja između ‘Turkuša’ i ‘Bošnjaka’ ponekad bila širih razmjera. Takođe upozorava da “mnoge naše publikacije obiluju propustima, iskrivljenim

²⁶⁴ Ibidem, 80-81; Doprinos bosanskih muslimana ogleda se i u finansijskom pomaganju vlasti da pruže što veći otpor razaranju pokrajine. Ibidem, 85.

²⁶⁵ Ibidem, 118.

²⁶⁶ “Ima podataka da su jedinice pukovnika Vejsil-bega opljačkale stoku i imovinu lojalog pravoslavnog stanovništva petnaest sela područja prijedorskog kraja.” Ibidem, 164; Takođe vidjeti podatke Ibidem, 281 – 285; “Mutnu situaciju koristio je i muslimanski ološ.” Ibidem, 302.

²⁶⁷ Ibidem, 311.

²⁶⁸ Ibidem, 314; Tu su i drugi primjeri solidarnosti: Ibidem, 314-315.

historijskim činjenicama i subjektivno-neutvđenim i dokumentima nepotkrijepljenim zaključcima” po kojima je uloga i doprinos bosanskohercegovačkih muslimana negirana ili je minimizirana.²⁶⁹ Za razliku od Ekmečića koji u druge dvije godine ustanka potencira “fanatizam” i “rat do istrebljenja”, Škapur naglašava da se odnos prema ustanku bosanskih muslimana može sagledati i kroz masovno dezertiranje koje, po njemu, prati i jačanje patriotizma, što je evidentirao i Rade Petrović u navedenom članku.²⁷⁰

5. 6. Rezime i ocjena recentne historiografije u Bosni i Hercegovini

Moderna bosanskohercegovačku historiografiju još nije naišla na značajne kritičke osvrtu u našoj i stranoj historiografiji. Za takvo što će ipak biti potrebno određeno vrijeme. Ovdje ćemo zabilježiti tek nekoliko osvrtu autora o ovim djelima.

Djelo Edina Radušića naišlo je na pozitivan odjek u naučnim krugovima. Tako Amila Kasumović smatra da je ovo djelo popunilo značajan nedostatak historiografije koje “do sada nije bilo predmetom ozbiljnih znanstvenih istraživanja” te zaključuje da je “knjiga odlično koncipirana i da je autor uspio rekonstruirati vrlo zamršene diplomatske odnose Velike Britanije i Osmanskog carstva te ocrtati osnovne pravce britanske politike prema Carstvu u Bosni”.²⁷¹ Kasumović smatra da je Radušićevo djelo “vrijedan prilog povijesti posljednjih godina osmanske uprave u Bosni i Hercegovini”.²⁷² Adnan Jahić još više naglašava pozitivne aspekte ovog djela. Smatra da je izdavanje ovakve knjige “nesvakidašnji događaj u historiografiji jedne države” te da je Radušić u potpunosti odgovorio naučnim zadacima koji se očekuju i da knjiga “može biti smatrana važnim doprinosom poznavanju ne samo bosanskohercegovačke, britanske i osmanske, već i ukupne novovjekovne evropske historije”.²⁷³ Jahić zaključuje da je Radušić “jezikom

²⁶⁹ Ibidem, 316.

²⁷⁰ Ibidem, 317 – 322, 326-328; “Dezertiranje je postepeno prelazilo u naviku.” Ibidem, 319; “Potreba za vojnim snagama bila je velika, ali naklonost bosanskohercegovačkih muslimana prema njima mala.” Ibidem, 337.

²⁷¹ Kasumović 2013, 582, 583.

²⁷² Ibidem, 585.

²⁷³ Jahić 2014, 272, 273.

historičara, bez suvišnih poopcavanja, ne ispoljavajući naklonosti bilo koje vrste, objektivno i odgovorno opisao i objasnio karakter britanske politike prema Bosni i Hercegovini”.²⁷⁴.

U Radušićevom djelu smo evidentirali da nastupa iz bosanskohercegovačke perspektive i da pozitivno ocjenjuje one političke i strateške poteze britanske politike koji su podrazumijevali pozitivan odnos prema interesima bosanskih muslimana (ili su ih protežirali) i same Bosne i Hercegovine, što ne umanjuje vrijednost stavova,²⁷⁵ već ih samo djelomično smiješta u određeni historiografski diskurs.

Djelo Galiba Šljive koje je u bosanskohercegovačkoj historiografiji uglavnom naišlo na pozitivne recenzije, poput Izeta Šabotića i Senaida Hadžića koji smatra da knjiga “predstavlja izuzetan znanstveni doprinos u daljem izučavanju prošlosti navedenog vremenskog perioda” i da djelo ide u pravcu “historijske korekcije, koje prije svega ispravljaju neke ranije nekritički preuzete teze bez historijske utemeljenosti”.²⁷⁶ Izdanje iz 2016. godine koje smo koristili za analizu obiluje nizom tehničkih/štamarskih grešaka što nije poželjno u izdavaštvo. Zatim smatramo da, ne želeći umanjiti vrijednost djela, knjiga Galiba Šljive stoji na nižoj znanstvenoj ljestvici vrijednosti u odnosu na djela Radušića i Škapura, i ima hrestomatske odlike, bez ozbiljne naučne analize i strukturiranosti što je odlika moderne historiografije.

Djelo Hasana Škapura, iako tek nedavno objavljeno, već je ozbiljno sagledano i kritizirano u oba pravca. Tako Fahd Kasumović pokazuje senzibilitet za djelo koje je napisano prije skoro 50 godina, a tek nedavno objavljeno, u smislu pristupa autora, ali takođe smatra da ovo djelo zavrijeđuje kritiku savremenih historičara.²⁷⁷ Smatra da “snaga” djela leži u izvanrednom obimu izvorne građe koju autor koristi, i pravilnom korištenju iste, ali ističe i prenatrpanost djela detaljima koji nisu od velike važnosti za samo argumentaciju stavova.²⁷⁸ U tom pravcu autoru zamjera i da obimno prezentiranje izvora ide na štetu oblikovanja autorove teze u djelu.²⁷⁹

²⁷⁴ Ibidem, 273.

²⁷⁵ Stav Radušića da je “percipiranje identiteta stanovništva Bosne i Hercegovine imalo dugotrajne *pozitivne* posljedice čak i za opstanak Bošnjaka muslimana u Bosni i Hercegovini” i da su “britanski konzulatni predstavnici ukazivanjem na isto porijeklo bosanskohercegovačkog stanovništva i pripadnost istom narodu *doprinjeli* ostanku Bošnjaka muslimana”, te promatranje eventualne “sanstefanske” autonomije Bosne i Hercegovine kao put u “apsolutnu dominaciju pravoslavnog stanovništva u Bosni i Hercegovini” je svakako tvrdnja koja zahtijeva dodatno ispitivanje i preporuka za istraživanje u jednom širem obimu naučnog razmatranja.

²⁷⁶ Hadžić 2015, 286.

²⁷⁷ Kasumović 2018, 343.

²⁷⁸ Ibidem, 245.

²⁷⁹ Ibidem, 345.

Iznesenu Škapurovu namjeru da bude što objektivniji u prikazivanju događaja Kasumović ocjenjuje kao retoričke strategije iznesene da bi prezentacija prošlosti bila uvjerljivija i da takve tvrdnje moramo uzeti sa rezervom.²⁸⁰ Jako važnja tvrdnja koju Kasumović iznosi jeste da je na Škapurovo djelo trag ostavio krug nacionalističkih i patriotskih ideja iz srpske nacionalne historiografije koja je igrala glavnu ulogu u građenju domanantnog narativa o bosanskom ustanku, što se ogleda u vrednovanju ustanka kao oslobodilačkog.²⁸¹ Kasumović zaključuje da je knjiga Hasana škapura “nezavršen proizvod” zbog posthumnog publikovanja i nemogućnosti da autor lično pripremi djelo za publikovanje.²⁸²

Za razliku od Kasumovića, Aladin Husić ističe samo pozitivne aspekte djela smatrajući da je “izuzetno uspješno”. Smatra da je knjiga “izvorna u najbukvalnijem značenju te riječi” u smislu da izvori dominiraju nad literaturom.²⁸³ Po Husiću ova knjiga “razgolićuje pozadinu ustanka u njegovoj suštini”. Takođe naglašava i da je Škapurovo naglašavanje oslobodilačkog karaktera ustanka “slaba tačka ovog djela”.²⁸⁴

Nesumnjivo da je ova historiografija napravila velike pomake u sagledavanju Velike istočne krize po mnogim pitanjima. Pitanje bosanskih muslimana je jedno od tih. Na tu etničku grupu je bačeno novo historiografsko svjetlo, mada još uvijek ima refleksija starije historiografije, poput djela Bratislava Teinovića i Andrije Nikića. Recentna historiografija u Bosni i Hercegovini sve više se oslobađa utjecaja starije, i polako gradi svoj vlastiti naučni identitet. Uloga i značaj bosanskohercegovačkih muslimana tokom Velike istočne krize nastoji se sagledati bez sentimentata i emocija na koje je upozoravao još davno Rade Petrović. Recentna historiografija počela ih je promatrati sa mnogo više senzibiliteta. Polako se urušavaju romantičarski, pa i naučni, stereotipni narativi koji su kreirani kroz period duži od stotinu godina. Ali i ovo sve navedeno, nije opće pravilo. Još uvijek imamo djela u kojim autori nastoje projicirati raniji historiografski, ali i ne samo historiografski, diskurs. Za očekivati je da će buduća istraživanja još više nastojati da ovu historijsku sliku obogate “novom paletom boja”.

²⁸⁰ Ibidem.

²⁸¹ Ibidem, 345-346.

²⁸² Ibidem, 346.

²⁸³ Husić 2017, 331.

²⁸⁴ Ibidem, 332.

6. Zaključak

Skoro stotinu i pedeset godina Velika istočna kriza je u fokusu historičara Evrope. I naša domaća historiografija je dala veliki doprinos u sagledavanju te teme. Nekoliko djela je imalo zaista revolucionaran značaj na polju nauke, dok su neka druga djela predstavljala prelaznu fazu i prirodan put razvoja nauke od primitivnih historiografskih interpretacija do izvanrednih naučnih obrada. Sagledavanje svih tih djela zahtjeva senzibilitet za obje krajnosti.

Nesumnjivo je da je progresivnost nauke uvijek bila opterećena određenim društvenim, političkim i kulturnim okolnostima koje su se reflektirale u samim djelima. Mnogo je pitanja kroz koje se ta opterećenja mogu sagledati. Jedno od njih je i pitanje uloge i značaja bosanskih muslimana tokom Velike istočne krize. Budući da je većina historičara, od samih začetaka bavljenja temom, pa čak do danas, bila fokusirana na ustanak i ustanike i sagledavala ih kao pozitivnu vrijednosnu normu (opći kurs historiografije), što nam najbolje pokazuje intencija Hasana Škapura da i bosanskim muslimanima pripíše zasluge u ustanku, bosanski muslimani, kao suprotstavljeni i uz osmansku državu vezan faktor, ostali su po strani ili su uglavnom negativno tretirani u literaturi. Takav kurs zadržao se, uz izuzetke, sve do recentne bosanskohercegovačke historiografije, u kojoj određeni autori nastoje da se oslobodi stega ranijih pristupa.

Takav pristup smo detektirali već u putopisnoj građi zapadnoevropskih autora koji su putovali kroz Bosnu i Hercegovinu neposredno pred i u toku samog ustanka. Putopisi Artura Evansa, Šarla Ilijarta i Adeline Pauline Irbi su u političkom smislu naklonjeni ustanicima, a u kulturno-civilizacijskom su izrazito antiosmanski i antimuslimanski nastrojeni. Stoga su njihova djela prepuna negativnih asocijacija i konotacija vezanih uz bosanske muslimane, i međusobno se nadopunjuju. U zavisnosti od pristupa autora i njegovih intencija, putopisna građa je različito vrednovana u kasnijoj historiografiji.

Djelom Vase Čubrilovića započet je jedan novi naučno-analitički pristup Velikoj istočnoj krizi u domaćoj historiografiji. Čubrilović je rekonstruisao ovaj veliki historijski događaj na izvornoj građi uglavnom ustaničke provenijencije i dijelom na stranim izvorima i literaturi.

Bosanske muslimane je sagledao uglavnom u svijetlu klasnih odnosa, posmatrajući ih kroz njihovu povezanost sa Osmanskom državom, akcentirajući veleposjednički muslimanski sloj (iako nalašava da je i muslimansko seljaštvo jednako gledalo na ove odnose). Posmatra i njihovu navodnu vjersku isključivost kroz “muslimanski fanatizam” uglavnom u negativnom kontekstu.

Grgur Jakšić je u svom radu uglavnom stavio fokus na teškom položaju seljaštva za koje krivi “turski zulum” i muslimanski veleposjednički sloj.

Nakon Jakšića analizirali smo i djela Milorada Ekmečića u cjelini. Ovaj autor je ponudio drugačiju perspektivu ustanka, interpretirajući ih iz ugla marksističkog pristupa nauci. Sagledavajući sveukupno Ekmečićeva djela, autorovi rani radovi promatraju unutrašnji tok ustanka sa naglaskom na težak položaj nižih slojeva osmanskog društva kao njegov uzrok, što i jeste praksa marksističkih historičara, a u kasnijim djelima sve više “nacionalizira” ustanak, posmatrajući ga dominantno iz srpske nacionalne perspektive. Takav kurs naučnog pristupa ustanku prati i sagledavanje uloge i značaja bosanskih muslimana. Dok u prvom djelu “Ustanak u Bosni 1875 – 1878.” nastoji predstaviti izbalansiranu sliku nasilja između vjerskih skupina, uz povremeno naglašavanje “muslimanskog fanatizma”, u kasnijim djelima koji imaju karakter sinteza, sve je veći a zatim i isključivi naglasak na zločinačkim akcijama bosanskih muslimana, koji svoje korijene imaju u njihovom vjerskom identitetu. Kod Ekmečića posebno dolazi do izražaja korištenje putopisne građe, koja mu pomaže u konstruiranju negativne slike bosanskih muslimana i interpretiranju njihove retrogradne uloge tokom ustanka.

U poglavlju nazvanom “Proširene i rezimirajuće perspektive” razmotrili smo niz autora u kojima smo primjetili krajnosti historiografskih perspektiva. Dok autor poput Bože Madžara prati Ekmečića naglašavajući duboki klasni razdor i “fanatizam feudalaca”, kao i Petko Luković, Andrija Nikić koristeći izvornu građu franjevačke provenijencije produbljuje značaj teškog položaja seljaštva, vjerski momenat u oružanim akcijama bosanskih muslimana, i “turski zulum” tokom ustanka. Hasan Škapur nastoji da i bosanskim muslimanima “dodijeli” pozitivnu ulogu tokom ustanka, a Rade Petrović i Šime Peričić “dekonstruiraju” raniji historiografski diskurs i skreću pažnju na još uvijek prisutan romantičarski narativ u nauci.

Ibrahim Tepić uglavnom slijedi stavove Milorada Ekmečića po pitanju socijalnog karaktera ustanka, na što upućuje i ruska izvorna građa kojom se bavio. Vrlo značajna su i Tepićeva upozoravanja na nedosljednosti, neprincipijelnosti i propagandni karakter izvora ruske provenijencije što je u skladu sa ruskom zainteresovanošću za skorim okončanjem osmanske vlasti na Balkanu.

Unutar recentne bosanskohercegovačke historiografije evidentirali smo da određena djela naglašavaju nacionalni kontekst događaja uvažavajući tekovine prethodnih istraživanja, dok druga nastoje ponuditi drugačiju perspektivu. Tako kod Bratislava Teinovića po prvi put u cjelokupnoj domaćoj historiografiji ustanak u Bosni i dobija svoj nacionalni predznak u naslovu. Teinović je baštinik kasnijeg Ekmečićevog pristupa pa samim tim bosanski muslimani nisu “dobro prošli” u njegovom djelu. Evansovi zapisi su za Teinovića nesumnjivo relevantni. Andrija Nikić je samo dodatno proširio a zatim i radikalizirao svoje ranije stavove. “Turski zulum” bosanskih muslimana i dalje je najglasnija poruka njegovih djela.

U djelu Galiba Šljive pronašli smo mnogo podataka koji nam nude višeslojan pogled na događaje, ulogu i značaj bosanskih muslimana zadnjih deset godina osmanske uprave. Šljivo ne nastoji naročito da propita te podatke već ih navodi hronološki. Tako se u Šljivinom djelu osjećaju krajnosti koje donosi izvorna građa, i ukazuje na kompleksnost problema sa kojim se suočavaju historičari kada se bave ovom temom.

Radušić je istraživajući britanske izvore ukazao na mnoge informacije koje su bile nepoznate u dotadašnjoj historiografiji. Izvještaji britanskih konzula značajno se razlikuju od austrijskih i ruskih i nemaju propagandni karakter, već su, po Radušiću, više zainteresovani za realno sagledavanje prilika u Bosni i Hercegovini. Otuda stav autora, a i izvori na to ukazuju, da je narativ o bosanskim muslimanima kao retrogradnom vjerskom populacijom politički projicirana slika, koja je svoje “utočište” pronašla i u ovdašnjoj historiografiji, i na taj način joj zadržala aktuelnost.

Nakon skoro pedeset godina od završetka pisanja, objavljena je neodbranjena doktorska disertacija Hasana Škapura. Autor je analizirao osmansku građu o ustanku i time popunio značajnu prazninu nedostatka istraživanja izvorne građe i dokumenata nastalih u okvirima

institucija države u kojoj su se dešavao ustanak. Škapur je pisao pod utjecajem dominantnog naučnog i društveno-političkog diskursa, i to se u djelu osjeti. Prije svega kroz nastojanje Škapura da i bosanskim muslimanima “pronađe” mjesto pod ustaničkim suncem, što su kritičari ovog djela već evidentirali. I pored toga, ovo djelo nam je otkrilo niz detalja korisnih za potpunije sagledavanje svih problematičnih pitanja tokom Velike istočne krize u Bosni i Hercegovini. Takođe, djelo je korisno i za dekonstruiranje do danas etabliranih narativa o bosanskim muslimanima, i to je izvanredan doprinos Hasana Škapura.

Slijedeći cilj i praksa historičara bi trebala biti nastojanje da se ne ode u drugu krajnost, koja bi isto tako bila štetna po nauku kao i ranija interpretacija događaja kroz prizmu samo jednih aktera Velike istočne krize. Nadamo se da smo pružili vjerodostojnu sliku dosadašnje literature i da smo ukazali na sve one mane i vrline pristupa i interpretacija, i ukrštavanjem stavova doprinijeli što objektivnijem sagledavanju ovih izuzetno važnih događaja iz naše prošlosti. To i jeste, prije svega, zadatak historijske struke.

7. Literatura

- Buconjić, Nikola. 1911, Povijest ustanka u Hercegovini i boj kod Stoca, Hrvatska dionička tiskarna, Mostar 1911.
- Čubrilović, Vaso. 1996, Bosanski ustanak 1875 – 1878., Novinsko-izdavačka ustanova/Službeni list SRJ/Balkanološki institut SANU, Beograd 1996.
- Ekmečić, Milorad. 1973, Ustanak u Bosni 1875 – 1878., Veselin Masleša, Sarajevo 1973.
- Ekmečić, Milorad. 1977, Istorijski značaj ustanka u Bosni i Hercegovini 1875 – 1878, u: Međunarodni naučni skup povodom 100-godišnjice ustanka u Bosni i Hercegovini, drugim balkanskim zemljama i istočnoj krizi 1875 - 1878. godine, Sarajevo-Ilidža (1-3. 10. 1975.) ANU BiH, posebno izdanje, Sarajevo 1977, 49-89. (tom I)
- Ekmečić, Milorad. 1977b, Slika o Bosni i Hercegovini u evropskoj putopisnoj literaturi od 1850. do 1878. godine, u: Godišnjak Balkanološkog instituta - Balcanica VIII, SANU Beograd 1977, 301-320.
- Ekmečić, Milorad. 1989, Stvaranje Jugoslavije 1918-1945., Prosveta, Beograd 1989. (tom II)
- Ekmečić, Milorad. 2008, Dugo kretanje između klanja i oranja, Zavod za udžbenike, Beograd 2008.
- Evans, Arthur. 1973, Pješke kroz Bosnu i Hercegovinu tokom ustanka avgusta i septembra 1875., Veselin Masleša, Sarajevo 1973.
- Filipović, Nenad. 1990, Osmanska Bosna i Osmansko Carstvo u djelu "Stvaranje Jugoslavije 1790 - 1918." Milorada Ekmečića, Prilozi za orijentalnu filologiju br. 40, Sarajevo 1990, 433-457.
- Grandits, Hannes, 2014. Multikonfesionalna Hercegovina – Vlast i lojalnost u kasnoosmanskom društvu, Institut za istoriju, Sarajevo 2014.
- Hadžibegić, Ilijas. 1977, Rezime diskusije o referatima koji su čitani u Drugoj sekciji, u: Međunarodni naučni skup povodom 100-godišnjice ustanka u Bosni i Hercegovini, drugim balkanskim zemljama i istočnoj krizi 1875 - 1878. godine, Sarajevo-Ilidža (1-3. 10. 1975.) ANU BiH, posebno izdanje, Sarajevo 1977, 433-435. (tom II)

- Hadžić, Senaid. 2015. Galib Šljivo, Bosna i Hercegovina 1869 – 1878., u: Historijska misao (online izdanje), God. I, Br. 1, Tuzla 2015, 283-287.
- Husić, Aladin. 2017. Hasan Škapur, Odnos osmanskih vlasti prema Bosanskom ustanku (1875 – 1878.), u: Anali Gazi Husrev-begove biblioteke, Sarajevo 2017, 331-334.
- Irijart, Šarl. 1981, Bosna i Hercegovina - putopis iz vremena ustanka 1875 – 1878., Veselin Masleša, Sarajevo 1981.
- Ivić, Aleksa. 1918, Fragmenti iz istorije bosanskog ustanka 1875. i 1876. godine, Tisak dioničarske tiskare, Zagreb 1918.
- Jahić, Adnan. 2014, Edin Radušić, Bosna i Hercegovina u britanskoj politici od 1857. do 1878. godine, u: Historijska misao, God. II, Br. 2, Tuzla 2016, 272-276.
- Jakšić, Grgur. 1955, Bosna i Hercegovina na Berlinskom kongresu (rasprava iz diplomatske istorije), Naučna knjiga, Beograd 1955.
- Kasumović, Amila. 2013, Lice i naličje britanske politike u Bosni i Hercegovini: Edin Radušić, Bosna i Hercegovina u britanskoj politici od 1857. do 1878. godine – Od branitelja i zaštitnika do tužioca i sudije, u: Godišnjak BKZ „Preporod“, Sarajevo 2013, 582-586.
- Kasumović, Fahd. 2018, Hasan Škapur, Odnos osmanskih vlasti prema Bosanskom ustanku (1875 – 1878.), u: Radovi Filozofskog fakulteta u Sarajevu (Historija, Historija umjetnosti, Arheologija), Knjiga 5, Sarajevo 2018, 343-346.
- Krasić, Vladimir. 1884, Ustanak u Bosni od 1875. do 1878. godine, Štamparija A. Pejanovića, Novi Sad 1884.
- Mekenzi, G. Muir i Irby, A. Paulina. 2014, Putovanja u slovenske provincije Turske u Evropi, Prosvjeta, Sarajevo 2014.
- Madžar, Božo. 1977, Pokušaj pacifikacije hercegovačkog ustanka 1875. posredovanjem predstavnika evropskih država, u: Međunarodni naučni skup povodom 100-godišnjice ustanka u Bosni i Hercegovini, drugim balkanskim zemljama i istočnoj krizi 1875 - 1878. godine, Sarajevo-Ilidža (1-3. 10. 1975.) ANU BiH, posebno izdanje, Sarajevo, 1977. (tom I)
- Mazower, Mark. 2003, Balkan – kratka povijest, Srednja Europa, Zagreb 2003.
- Nikić, Andrija. 1977, Hercegovački ustanak u svjetlu novih izvora, u: Međunarodni naučni skup povodom 100-godišnjice ustanka u Bosni i Hercegovini, drugim balkanskim

zemljama i istočnoj krizi 1875 - 1878. godine, Sarajevo-Ilidža (1-3. 10. 1975.) ANU BiH, posebno izdanje, Sarajevo 1977, 315-332. (tom II)

- Nikić, Andrija. 2002. Kratka povijest Bosne i Hercegovine do 1918., Franjevačka knjižnica i arhiv, Mostar 2002.
- Nikić, Andrija. 2009, Životne (ne)prilike Hrvata u Hercegovini polovinom 19. stoljeća i njihovo rješavanje, u: Uloga Hrvata u Hercegovačkom ustanku (1875 – 1878.) – zbornik radova, Dušan Musa (ur.) Uduga vojvora „Don Ivan Musić“, Ljubuški 2009, 75 – 104.
- Pavličević, Dragutin. 1977, Polemika između hrvatskih i srpskih listova o pripadnosti Bosne i Hercegovine u doba ustanka 1875 – 1878. godine, u: Međunarodni naučni skup povodom 100-godišnjice ustanka u Bosni i Hercegovini, drugim balkanskim zemljama i istočnoj krizi 1875 - 1878. godine, Sarajevo-Ilidža (1-3. 10. 1975.) ANU BiH, posebno izdanje, Sarajevo 1977, 143-160. (tom II)
- Pelagić, Vaso. 1953, Istorija bosansko-hercegovačke bune, Svjetlost, Sarajevo 1953.
- Peričić, Šime. 1977, Odjek bosansko-hercegovačkog ustanka (1875 – 1878) u zadarskom „Narodnom listu“, u: Međunarodni naučni skup povodom 100-godišnjice ustanka u Bosni i Hercegovini, drugim balkanskim zemljama i istočnoj krizi 1875 - 1878. godine, Sarajevo-Ilidža (1-3. 10. 1975.) ANU BiH, posebno izdanje, Sarajevo 1977, 393-400. (tom II)
- Petrović, Rade. 1977, Pokret otpora u Bosni i Hercegovini protiv austrougarske okupacije 1878. godine (prema izvještajima talijanskog konzulata u Sarajevu, u: Međunarodni naučni skup povodom 100-godišnjice ustanka u Bosni i Hercegovini, drugim balkanskim zemljama i istočnoj krizi 1875 - 1878. godine, Sarajevo-Ilidža (1-3. 10. 1975.) ANU BiH, posebno izdanje, Sarajevo 1977, 343-373. (tom II)
- Petrović, Rade. 1979, Pokret otpora protiv austrougarske okupacije 1878. godine u Bosni i Hercegovini, u: Naučni skup – Otpor austrougarskoj okupaciji 1878. godine u Bosni i Hercegovini, Sarajevo (23. i 24. 10. 1978.) ANU BiH, posebno izdanje, Sarajevo 1979, 15-69.
- Radušić, Edin. 2013, Bosna i Hercegovina u britanskoj politici od 1857. do 1878. godine, Institut za istoriju, Sarajevo 2013.
- Radušić, Edin. 2015, Shaping British public opinion about the Bosnian Muslims during the Eastern Crisis 1875-1878, u: Bosnia and Herzegovina – Common

History and Multicultural Atmosphere in the Balkans, Aydin, Mahir / Unver, Metin (ur.), International Balkan Annual Conference, Istanbul 2015, 176-187.

- Radušić, Edin. 2018, Bosanci u Miss Irbynoj djelatnosti u javnom prostoru – univerzalni ili partikularni humanizam, u: Radovi Filozofskog fakulteta u Sarajevu (Historija, Historija umjetnosti, Arheologija), Knjiga 5, Sarajevo 2018, 239-256.
- Luković, Petko. 1977, Nekoliko podataka o bitnijim obeležjima partizanskog ratovanja ustanika u Hercegovini i Bosni 1875 – 1878., u: Međunarodni naučni skup povodom 100-godišnjice ustanka u Bosni i Hercegovini, drugim balkanskim zemljama i istočnoj krizi 1875 - 1878. godine, Sarajevo-Ilidža (1-3. 10. 1975.) ANU BiH, posebno izdanje, Sarajevo 1977, 199-228. (tom II)
- Šehić, Nusret. 1977, Ustanak u Bosni i Hercegovini 1875 – 1870 u jugoslavenskoj historiografiji u posljednjih deset godina 1965 – 1975., u: Međunarodni naučni skup povodom 100-godišnjice ustanka u Bosni i Hercegovini, drugim balkanskim zemljama i istočnoj krizi 1875 - 1878. godine, Sarajevo-Ilidža (1-3. 10. 1975.) ANU BiH, posebno izdanje, Sarajevo 1977, 7-18. (tom II)
- Škapur, Hasan. 1977, Turski dokumenti o bosanskom ustanku 1875 – 1878., u: Međunarodni naučni skup povodom 100-godišnjice ustanka u Bosni i Hercegovini, drugim balkanskim zemljama i istočnoj krizi 1875 - 1878. godine, Sarajevo-Ilidža (1-3. 10. 1975.) ANU BiH, posebno izdanje, Sarajevo 1977, 101-106. (tom II)
- Škapur, Hasan. 2017, Odnos osmanskih vlasti prema bosanskom ustanku (1875 – 1878), Centar za osmanističke studije, Sarajevo 2017.
- Šljivo, Galib. 2013, Bosna i Hercegovina 1869 – 1878., Planjax, Tešanj, 2016.
- Teinović, Bratislav. 2006, Srpski ustanak u Bosni 1875 – 1878., Muzej Republike Srpske, Banja Luka 2006.
- Tepić, Ibrahim. 1988, Bosna i Hercegovina u ruskim izvorima 1856 – 1878., Veselin Masleša, Sarajevo 1988.
- Todorova, Marija. 1999, Imaginarni Balkan, Biblioteka XX vek, Beograd 1999.

Sadržaj

1. Uvod.....	2
2. Putopisi i putopisno naslijeđe	6
2.1. Rezime i ocjena putopisa i putopisnog naslijeđa	11
3. Prvobitna romantičarska historiografija.....	15
3.1. Vaso Pelagić.....	15
3.2. Vladimir Krasić	16
3.3. Nikola Buconjić.....	17
3.4. Aleksa Ivić.....	19
3.5. Rezime i ocjena prvobitne romantičarske historiografije	20
4. Istraživačka i analitičko-intepretativna historiografija	21
4.1. Vaso Čubrilović.....	21
4. 2. Grgur Jakšić.....	25
4. 3. Milorad Ekmečić	25
4. 4. Proširene i rezimirajuće perspektive	35
4. 5. Ibrahim Tepić	40
4. 6. Rezime i ocjena istraživačke i analitičko-intepretativne historiografije	44
5. Recentna historiografija u Bosni i Hercegovini.....	49
5. 1. Bratislav Teinović	49
5. 2. Andrija Nikić.....	50
5. 3. Edin Radušić	52
5. 4. Galib Šljivo	56
5. 5. Hasan Škapur.....	58
5. 6. Rezime i ocjena recentne historiografije u Bosni i Hercegovini.....	61
6. Zaključak.....	64
7. Literatura.....	68